

i.e.n. Vüqar Bayramov,

İqtisadi və Sosial İnkişaf Mərkəzinin İdarə Heyətinin Sədri

**Azərbaycanın ÜTT-ə Üzvlük Prosesinin Qiymətləndirilməsi üzrə
Siyasət Sənədi**

*Sənəd Azərbaycan Avrointegrasiya Milli İctimai Komitəsinin sifarişi və maliyyə dəstəyi ilə
hazırlanıb*

İqtisadi və Sosial İnkişaf Mərkəzi

Bakı Şəhəri
Dilərə Əliyeva, 115
Tel: (99412) 4975684/5970691
Fax: (99412) 4975684
E-mail: cesd@aztelekom.net
<http://www.cesd.az>

Bakı

Mart, 2010

Mündəricat

Giriş	3
Ümumdünya Ticarət Təşkilatının (ÜTT) əsas vəzifələri və funksiyaları	4
Azərbaycanın ÜTT-ə üzvlük prosesi; real nəticələr və problemlər	8
ÜTT üzvlüyünün Azərbaycan üçün uduşları və itkiləri	12
Nəticə və Təkliflər	19
Xülasə (ingiliscə)	26
Ədəbiyyat Siyahısı	27

Giriş

Ümumdünya Ticarət Təşkilatı (ÜTT) mahiyyəti və əsas funksiyaları nədir? Alternativsiz kimi təqdim edilən quruma Azərbaycanın üzv olması ölkəmizdə nəyi dəyişəcək? Niyə 13 illik üzvlük danışıqları razılıq əldə etmək mümkün olmayıb? ÜTT-ə üzvlük bizə nə qazandıracaq və itkilərimiz nə olacaq? Bu suallar fundamental olmasa da belə qloballaşmanın sürətlə genişləndiyi, iqtisadi inteqrasiyanın qaçılmaz olduğu bir dövrdə aktual məsələlərə çevrilmişdir. Bu kitab əvvəldə qeyd olunan və eləcə də qeyd olunmayan onlarla suala cavab tapmaq məqsədilə hazırlanıb. Bu yaxınlarda Avropanın aparıcı televiziya kanallarının birində ÜTT ətrafında gedən müzakirədə qeyd olunan bu cümlələr bəlkə də həmin təşkilat ilə bağlı fikrə gəlmək üçün ən yaxşı və şübhəsiz ən sadə izahatlardan hesab oluna bilər: “bu təşkilat bir masadır. İnsanlar onun ətrafında əyləşib müzakirələr aparırlar”. Bəli, başqa beynəlxalq qurumlardan fərqli olaraq ÜTT konkret şərtlər müəyyənləşdirmir, onlar müzakirələr, danışıqlar vasitəsi ilə razılaşdırılır. Və bu kitabda “həmin stolda” nələrin və necə müzakirə edildiyindən bəhs edilir.

Azərbaycan ÜTT ilə ikitərəfli və çoxtərəfli danışıqlara məhz bu təşkilata üzv olmaq üçün müraciət etdiyi vaxtdan, 1997-ci ildən başlayıb. Bununla belə, ikitərəfli danışıqlarda ABŞ, Avropa Birliyi, Avstraliya kimi aparıcı ölkələr ilə razılıq əldə etmək mümkün olmayıb. Çoxtərəfli danışıqlar da “divara dirənib”: aqrar, xidmət sektorları üzrə işçi qrupla ÜTT rəsmillərinin fikirləri üst-üstə düşür. Bu baxımdan, Azərbaycanın bu təşkilata nə zaman üzv olacağını proqnozlaşdırmaq çətindir: baxmayaraq ki, hökumət rəsmilləri bir neçə dəfə Azərbaycanın yaxınlarda ÜTT-ə üzv olacağını bildirmişdilər. Yubanma ilə bağlı rəsmi arqument sadədir: Azərbaycan ÜTT-ə yüngül şərtlər ilə daxil olmaq istəyir, ona görə də danışıqları uzatmağa çalışır. Bununla belə, istər 2005-ci ildə Honq-Konqda, istərsə də 2009-cu ildə Genevrədə keçirilən ÜTT Nazirlər Konfransının yekunları göstərir ki, bu təşkilata üzv olma şərtləri getdikcə ağırlaşır. Buna görə də, gec daxil olma heç də daha yaxşı şərtlər ilə üzv olma anlamına gəlmir. 2013-ci ildən etibarən ÜTT ixraca yönəlik bütün subsidiyaları ləğv edəcək, aqrar sektor üzrə subsidiya divarı getdikcə daralır və təbii ki, bütün bunlar “güzəştli üzv olma” ehtimalarını sıradan çıxarır.

İstər ÜTT fəaliyyətini bəyənlənər, istərsə onu işdən razı qalmayanlar da bir məsələdə ortaq fikrə gəlirlər: Azərbaycanın ÜTT üzvlüyünün alternativini yoxdur. 1997-ci ildən sözügedən təşkilatın üzvlüyünə rəsmi olaraq can atan Azərbaycan indiyədək bir sıra məsələləri həm ikitərəfli, həm də çoxtərəfli danışıqlarda gündəmə gətirib. Məqsəd aydındır- Azərbaycan qlobal iqtisadi və ticari inteqrasiyadan kənar qalma niyyətində deyil. Bu inteqrasiyanın möhkəmləndirilməsinin yolu isə ÜTT üzvlüyündən keçir.

ÜTT 1995-ci ildə “həyata qədəm” qoydu, amma ticarət sistemi yarım əsrdən artıq bir müddəti əhatə edir. 1948-ci ildən başlayaraq GATT (Tariflər və Ticarət üzrə Ümumi Razılaşma) ticarət sistemi üçün qaydalar müəyyənləşdirmişdir. GATT-ın ən böyük və eləcə də ən uzun müzakirələr raundu tarixə Uruqvay Raundu kimi daxil olmuşdur və bu da 1995-ci ildə ÜTT-nin yaradılması sona enmişdir. ÜTT sələfinin müəyyənləşdirdiyi ticarət qaydalarının daha da təkmilləşdirilməsi ilə məşğuldur. Bu üzvlükdən ən çox bəhrələnlər və nə qədər paradoksal olsa da ən çox ziyan görenlər sahibkarlardır. ÜTT üzvlüyü azad rəqabət deməkdir. Məhz fəaliyyətlərində yeni metodlardan yararlananlar, qabaqcıl texnologiyadan faydalananlar, daha sadə dillə desək öz işini bilənlər bu rəqabətdən qalib çıxacaq. Bu təşkilata üzvlük bu sahibkarlara dəstək olacaq. Azərbaycanın isə çox yaxın zamanlarda həmin rəqabət sisteminə qoşulacağı gözlənilir. Deməli, sahibkarlar “qaliblər ilə” birgə addımlamaq üçün indidən hazırlaşmalıdırlar.

Siyasət sənədi Azərbaycanın ÜTT-ə üzvlük məsələsində real problemləri təhlil etməklə yanaşı onun həlli istiqamətləri və eləcə də üzvlükdən qazanlarımızı artırmaq, itkilərimizi minimumlaşdırmaq məqsədi ilə təkliflərlə çıxış edir.

Ümumdünya Ticarət Təşkilatının (ÜTT) əsas vəzifələri və funksiyaları

İkinci Dünya Müharibəsindən sonra ölkələr arasında barışıqı təmin etmək məqsədilə beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığa başlanmasının vacib olduğu qərarlaşdırılmışdır. Bu çərçivədə bir sıra dövlətlər bəzi ölkələrin inkişaf səylərinə kömək göstərilməsi, beynəlxalq ticarətin sərbəstləşdirilib inkişaf etdirilməsi məqsədilə yeni qurumların yaradılması istiqamətində müzakirələrə başlamışdır. İlk olaraq Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) və Dünya Bankı (DB) kimi təşkilatları bu fəaliyyətin nəticəsi olaraq yaratmaq qərara alınmışdır.

Birinci və İkinci Dünya müharibələri arasındakı dövrdə beynəlxalq ticarətdə görülən məhdudlaşdırıcı tədbirlərdən bir sıra dövlətlər, xüsusən də sənayeləşmiş ölkələr narahat olurdu. Çünki sənaye istehsalının sürətlə inkişaf etdiyi bu ölkələrdə iqtisadi həyatın dinamikliyi, böyük ölçüdə geniş xarici bazarın varlığına bağlı idi. Bu məqsədlə Qərb ölkələri, hətə II Dünya Müharibəsi başa çatmadan çoxfunksiyalı bir beynəlxalq ticarət və ödəmə sistemini yaratmaq istiqamətində təşəbbüslə çıxış edirdi.

1947-48-ci illərdə Havanada beynəlxalq ticarətin sərbəstləşdirilməsi məqsədilə 50-yə yaxın ölkə təmsilçisi toplanmış və buna uyğun olaraq Beynəlxalq Ticarət Təşkilatının yaradılmasına dair Qanun hazırlanmışdır. Bu müzakirələr zamanı qəbul edilmiş tarif endirimlərinin üzv ölkələrin parlamentləri tərəfindən təsdiqlənməsinə qədər olan dövr ərzində-1947-ci ilin oktyabrında "müvəqqəti olaraq" GATT yaradılmışdır.

Beləliklə, müvəqqəti bir razılaşma olaraq qəbul edilən GATT Ticarət Təşkilatının yaranması yolunda daimi bir əsasə çevrilmişdir. GATT öz varlığını 1994-cü ilə qədər qorumuşdur. Aradan keçən 47 il ərzində bir sıra vacib hadisələr baş vermiş, 8 böyük müzakirə raundu həyata keçirilmiş və GATT dünya ticarətində ümumi qəbul olunan bir çərçivə yarada bildi. GATT, yeni adı ilə Ümumdünya Ticarət Təşkilatı dünya ticarətində liberallaşmanı məqsəd seçən qlobal bir sistemdir. GATT beynəlxalq ticarəti qaydaya salan və əhatəli bir beynəlxalq razılaşma olmuşdur.

GATT yaradılarkən 4 əsas prinsip formalaşdırılmışdır:

- Ən çox nəzərdə saxlanılan ölkə qanunu (non-discrimination)
- Beynəlxalq təsir qanunu (national treatment)
- Gömrük vergilərinin endirilərək konsolidasiya edilməsi
- Müdafiənin sadəcə gömrük vergiləri ilə həyata keçirilməsi (tarifdənənar tədbirlərin tarifə çevrilməsi).

Bu prinsiplər, bu gün dünya ticarətini nizamlayan qlobal sistemin təməl daşlarını və fəlsəfəsini təşkil edir.

GATT II Dünya müharibəsindən sonra dövrün siyasi və iqtisadi imkanlarında beynəlxalq rəqabət sferasının qaydalı bir şəkildə işləməsini təşkil etmək və tərəfdar ölkələri gömrük siyasəti baxımından qoruyucu mövqedən təcrid etmək və xarici ticarətdə sərbəstləşdirmə tədbirlərini təşviq etmək, milli iqtisadiyyatlarla beynəlxalq ticarət sferası arasında uyğun bir fəaliyyət qurulmasını və ölkələr arasında izafi gəlirə istiqamətlənən klassik himayəçilik aradan qaldıraraq, beynəlxalq ticarətdə daha şəffaf bir rəqabət sferası təsis etmək məqsədilə yaradılmış bir mexanizmdir.

Beynəlxalq ticarətin sərbəstləşdirilməsi və vahid qayda ilə işləməsinə qarşıya məqsəd qoyan GATT 1 yanvar 1995-ci il tarixdən etibarən Ümumdünya Ticarət Təşkilatı (ÜTT) adını almışdır. ÜTT çoxtərəfli ticarət sazişləri əsasında ölkələrarası ticarət münasibətlərinin tənzimlənməsini həyata keçirir. Ən gənc beynəlxalq təşkilatlardan biri olan ÜTT, əsası 1947-ci ildə qoyulmuş Tariflər və Ticarət üzrə Baş Sazişin (GATT) davamçısıdır.

ÜTT-nin GATT-dan fərqli cəhətləri: ÜTT əslində GATT kimi fəaliyyət göstərsə də onun predmetində olan beynəlxalq ticarət məsələləri daha genişdir: bu istiqamətdəki fərqli cəhətlərə xidmətlərin ticarətindən başlayaraq, intellektual mülkiyyət hüququnun ticarət aspektlərinə qədər davam edən çeşidli məsələlər daxildir.

ÜTT-nin əhatə dairəsi: Hazırda beynəlxalq ticarətin 95 %-ə qədəri ÜTT-yə üzv ölkələrin payına düşür.

ÜTT-nin başlıca məqsədi: beynəlxalq ticarətin maksimum dərəcədə liberallaşdırılması və onun möhkəm əsaslarının yaradılması, ədalətli rəqabət şəraitinin təminatı və beləliklə də, iqtisadi inkişafın, eyni zamanda insanların həyat səviyyəsinin yüksəldilməsidir.

ÜTT-nin əsas vəzifəsi: çoxtərəfli ticarət danışıqlarının Uruqvay Raundu nəticəsində formalaşmış Sazişlər Paketi əsasında üzv ölkələr arasında ticarət-iqtisadi münasibətlərin tənzimlənməsindən ibarətdir.

ÜTT-nin prinsipləri:

- “ən əlverişli rejim” prinsipi (üzv ölkələr üçün eyni ticarət şəraitinin yaradılması);
- “milli rejim” prinsipi (idxal olunmuş əmtəə və xidmətlərlə yerli mal və xidmətlər arasında ayrı-seçkiliyə yol verilməməsi);
- ticarətin tənzimlənməsində tarif metodlarına üstünlük verilməsi;
- ticarətdə kəmiyyət məhdudiyyətlərinin aradan qaldırılması;
- ticarət siyasətinin aydın və şəffaf olması;
- daxili bazarların yalnız ÜTT qaydaları əsasında qorunması;
- azad rəqabət üçün əlverişli şərait yaradılması;
- ticarət mübahisələrinin danışıqlar yolu ilə həll edilməsi.

Beləliklə, özündə dünya ticarət dövryyəsinin 95 faizini birləşdirən ÜTT-nin başlıca prinsipini xarici ticarətdə diskriminasiyanın aradan qaldırılması və üzv ölkələrin bazarlarına sərbəst girişin təminatı təşkil edir.

Xarici ticarətdə diskriminasiyanın aradan qaldırılması prinsipi daha əlverişli milli şərtlərin tətbiq vasitəsilə ÜTT üzvü olan ölkələr üçün ticarət qaydalarını eyniləşdirməyə və milli bazarlarda idxal mallarının diskriminasiyasına yol verməməyə yönəlib.

Bazarlara sərbəst çıxış prinsipi də münbit milli rejimlərin tətbiqi bazasında, həmçinin idxala tətbiq olunan kəmiyyət məhdudiyyətlərinin aradan qaldırılması yolu ilə ticarət dövryyəsinin səmərəli təşkilinə, eləcə də üzv ölkələrin xarici ticarət rejimində aşkarlığın və şəffaflığın təminatına xidmət edir.

ÜTT-nin funksiyaları

- ÜTT-nin hüquqi əsasını təşkil edən çoxtərəfli ticarət sazişlərinin qəbul olunmasına və qəbul olunan sazişlərin yerinə yetirilməsinə nəzarətin həyata keçirilməsi;
- üzv ölkələr arasında ticarət danışıqlarının təşkil edilməsi;
- üzv ölkələr tərəfindən həyata keçirilən ticarət siyasətinin müşahidə edilməsi;
- digər beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığın həyata keçirilməsi;
- təşkilata yeni üzvlərin qəbul olunması;
- üzv ölkələr arasında ticarət mübahisələrinin həll edilməsinə köməklik göstərilməsi;
- beynəlxalq ticarətə və ticarət siyasətinə dair informasiyaların toplanılması, öyrənilməsi və təqdim olunması.

ÜTT-yə qəbul zamanı ölkələrin statusu fərqləndirilir və bəzi şərtlər də bu statusla əlaqələndirilir. Bu şərtlərə, əsasən tarif güzəştlərinə keçid dövrü və kənd təsərrüfatında ixraca subsidiyaların

həcmi daxildir. Tarif güzəştlərinə keçid dövrü maksimum 25 il üçün nəzərdə tutulur. Belə güzəştlər üçüncü dünya ölkələrinə şamil oluna bilər. İnkişaf etməkdə olan ölkələr üçün güzəştlərin müddəti fərqli ola bilər. Belə ki, ÜTT qəbul zamanı tarif güzəştlərinə görə keçid dövrü üçün Latviyaya 9 il, Qırğızıstana 7 il, Gürcüstana 5 il və Moldovaya 4 il vaxt ayrılıb. Bu müddət bəzi ölkələr üzrə (Çin, Hindistan və s.) 15-25 ili əhatə edir.

İkinci mühüm məsələ-kənd təsərrüfatında ixraca subsidiyaların həcminə qoyulan nisbi kvota ilə bağlıdır. Bu kvota inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün subsidiyaların kənd təsərrüfatı məhsulunun ümumi həcmində 10 faizi, inkişaf etmiş ölkələr üzrə isə 5 faizi miqdarında verilir.

Çünki, tərəfdaş ölkələrin kənd təsərrüfatına subsidiyaları fərqli olduqda, bu, ümumi ticarətə pis təsir edir. Elə Uruqvay Raundunun da əsas tələbi bundan ibarət idi- daxili yardımları tənzimləmək və aşağı salmaq. Məsələ burasındadır ki, ÜTT terminologiyasına görə, kənd təsərrüfatına ayrılan subsidiyalar şərti üç qrupa bölünür: yaşıl, sarı və qırmızı zənbil. Yaşıl zənbil tətbiqinə heç bir məhdudiyət qoyulmayan subsidiyalar qrupudur. Bu qrupa aid edilən subsidiyalar əsasən, infrastrukturun yaxşılaşdırılmasına, elmi-tədqiqat işlərinə yönəldilən daxili yardımlardır. Bu yardımlar məhsulun qiymətinə birbaşa təsir göstərmədiyindən ÜTT üzvlərinin, adətən bu "zənbil"lə bağlı problemi olmur. "Qırmızı zənbil" isə ixraca yönəldildən subsidiyalar hesab olunur və ÜTT bu subsidiyaları qadağan edir. Əsas müzakirə obyektii "sarı zənbil"dir. Bu "zənbil"ə aid edilən subsidiyalar malın qiymətinə birbaşa təsir edir.

Qeyd etmək istərdik ki, ÜTT terminologiyasında kənd təsərrüfatına ayrılan subsidiyalar "zənbillər" kimi qruplaşdırılır və onlara mahiyyətindən asılı olaraq müxtəlif rənglər verilir. Bu zənbillər yaşıl (subsidiyalara icazə verilir), sarı (subsidiyalar limitləşdirilir) və qırmızı (subsidiyalar qadağan edilir) rənglərlə "boyadılmışdır". Əslində aqrar sektorda məsələlər iqtisadiyyatın başqa sahələrinə nisbətən daha mürəkkəb hesab edilir. Kənd Təsərrüfatı ilə bağlı ÜTT Razılaşmasında "qırmızı zənbil" anlayışı yoxdur. Bunun əvəzində isə "göy zənbil" (istehsal subsidiyalar) deyilən anlayışdan istifadə edilmişdir. Bununla yanaşı, inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün xüsusi güzəştlər də bu razılaşmanın 6.2.-ci maddəsində öz əksini tapmışdır. Bu, adətən Xüsusi və Fərqləndirici Razılaşmalar kimi təqdim edilir (S&D).

Sarı zənbil. Bu zənbil çərçivəsində həyata keçirilən subsidiyalar Kənd Təsərrüfatı ilə bağlı ÜTT Razılaşmasının 6-cı maddəsi ilə tənzimlənir. Həmin maddəyə əsasən bu zaman aqrar sektora subsidiyalar həyata keçirilir, ancaq bununla belə, burada məhdudiyətlər tətbiq edilir. Buraya daxili istehsal subsidiyaları aiddir. ÜTT anlaşmalarına bu zənbillə razılaşan ölkələr aqrar sektorda qiymətləri müəyyən səviyyədə tənzimləmək və istehsal həcminə subsidiyalar həyata keçirmək hüquqlarına malikdirlər.

Bununla yanaşı, nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, bu subsidiyalar limitləşdirilir: "de minimis" adlandırılan həmin subsidiyalar inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün illik kənd təsərrüfatı məhsul istehsalının 10 faizi həcmindədir. Həmin rəqəm inkişaf etmiş ölkələr üçün 5 faizədək aşağı düşür. Qeyd edək ki, ÜTT-nin üzvü olan 30 ölkə aqrar sektora "de minimis"ə nisbətən daha çox subsidiya həyata keçirmək hüququna malikdir. Həmin ölkələrin bu hüququ Uruqvay Raundunun razılaşmalarında əldə etməsi ilə bağlıdır. Ancaq ÜTT-də islahatlar davam etdirildikcə həmin hüquqlar məhdudlaşdırılır.

ÜTT-nin "Yardımla bağlı Ümumi Aqrəqat Tədbirlər" Razılaşmasında, qeyd olunan subsidiyaların seçilmiş bir məhsula deyil, bütövlükdə aqrar sektora yönəldilməsi göstərilir. Faktiki olaraq, bu ÜTT üzvü olan ölkələr üçün strateji məhsul anlayışını sıradan çıxarır. Yəni, dövlət ixrac qabiliyyətli hesab etdiyi məhsul istehsalını ayrıca dəstəkləyə bilmir. Bundan başqa, son vaxtlar aparılan müzakirələrdə əsas məsələ subsidiyaların həcmnin azaldılması, "aqrəqat məhdudiyətlərin" aradan qaldırılması ətrafında aparılır. İndi Kənd Təsərrüfatı ilə bağlı ÜTT Razılaşmasının 1-ci maddəsinin və 3 və 4-cü əlavələrinin dəyişdirilməsi istiqamətində danışıqlar aparılır. Bu isə daha çox "məhdudlaşdırmaya" meyillənmə deməkdir.

Göy zənbil. Bu, həmçinin “nisbi qırmızı zənbil” də adlandırılır və burada məqsəd təhriflərin azaldılmasından ibarətdir. Bu zənbil daxilində tətbiq edilən subsidiyaların həcmi və mahiyyəti Kənd Təsərrüfatı ilə bağlı ÜTT Razılaşmasının 5 və 6-cı maddələri ilə müəyyənləşdirilir. Bu zaman istehsala subsidiyalar həyata keçirilir və normal olaraq sarı zənbilə aid edilən subsidiyalar da göy zənbilə daxil edilir. Hal-hazırda bu zənbilə daxil edilən subsidiyalar ilə bağlı xüsusi limitlər yoxdur.

Yaşıl zənbil. Bu zənbilin şərtləri Kənd Təsərrüfatı ilə bağlı ÜTT Razılaşmasının 1-ci maddəsi ilə müəyyən edilir. Həmin zənbil daxilində həyata keçirilən subsidiyalar ticarətə təsir etməməlidir. Bununla yanaşı, həyata keçirilən istənilən yardım hökumət tərəfindən maliyyələşdirilməlidir (məsələn, qiymətlərin artırılması hesabına istehlakçılar tərəfindən ödənilməməlidir) və qiymət tənzimlənməsinə yönəldilməməlidir.

Bu zaman da fərdi məhsulların istehsalının dəstəklənməsi həyata keçirilməməlidir və eyni zamanda birbaşa fermerlərin gəlirlərin artırılmasına da vəsait yönəldilə bilməz. Bununla yanaşı, yaşıl zənbil şərtləri daxilində razılaşma əldə edən dövlət regional inkişaf proqramlarına və eləcə də ətraf mühitin qorunması istiqamətində istənilən həcmdə subsidiya həyata keçirə bilər. Bütövlükdə, yaşıl zənbil subsidiyaların həcmi üçün limitlər müəyyənləşdirilməmişdir.

İnkişaf etmiş ölkələr 1995-ci ildən başlayaraq idxal tariflərini aşağı salmaqda davam edirlər. Nəticə isə bundan ibarətdir ki, ÜTT yaranandan bəri həmin kateqoriya dövlətlər tarif dərəcələrini 40 faizədək azaltmışdılar; 6,3 faizdən 3,8 faizə qədər. Bununla yanaşı, həmin müddətdə idxal edilən sənaye məhsullarının dəyəri ümumi idxal mallarında 20 faizdən 40 faizədək yüksəlmişdir. Həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan dövlətlərdə tarif endirmələri yanaşı tariflərə hədlərin (binding, bound and unbound tariffs) müəyyən edilməsi tətbiq edilir. Tariflər üçün hədlərin müəyyənləşdirilməsi tendensiyası inkişaf etmiş və keçid ölkələrində daha çox müşahidə edilməkdədir. Əgər inkişaf etməkdə olan ölkələrdə hədlənmiş tariflərin ümumi tariflərdə çəkisi 78 faiz idisə bu göstərici indi 99 faizdir. Həmin göstərici keçid ölkələri üçün 73 və 98 faiz olmuşdur. Göründüyü kimi, keçid ölkələrində bu göstərici artıq demək olar ki, inkişaf etmiş ölkələr səviyyəsindədir. Tariflər üçün hədlərin müəyyənləşdirilməsinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, həmin şərtləri qəbul edən ölkə sonradan tarifləri müəyyənləşdirilmiş həddən yüksək edə bilməz. Faktiki olaraq, bu, digər məhsul idxalına maksimum tarifi müəyyənləşdirilməsi deməkdir və burada söhbət yalnız tarif dərəcəsinin azaldılmasından gedə bilər, artırılmasından yox. Məsələn, “A” məhsulunun idxalı üzrə 10 faiz tarif müəyyənləşsə və həmin mala hədd qoyulubsa sözügedən əmtəə idxalına tarifi artırılması praktiki olaraq, demək olar ki, mümkün deyil. Heç bir halda sözügedən məhsul üzrə tarif dərəcəsi 10-faizdən yuxarı ola bilməz. Qeyd edək ki, tariflərə hədlərin qoyulması ilə bağlı göstərici inkişaf etməkdə olan ölkələrdə uyğun dövrdə 21 faizdən 73 faizədək yüksəlmişdir. Hal-hazırda hədləri müəyyən olunmuş tariflərin çəkisinin inkişaf etməkdə olan ölkələrdə az olmasına baxmayaraq, burada artım başqa kateqoriya ölkələrdə nisbətən daha çox qeydə alınmışdır.

Azərbaycanın ÜTT-ə üzvlük prosesi; real nəticələr və problemlər

ÜTT-yə qəbul mürəkkəb prosedurları özündə birləşdirən hər bir ölkə üçün xarakterik xüsusiyyətlər kəsb edən məsələdir və onun ömrü 3 ildən 15 ilədək çəkə bilər.

Azərbaycanın ÜTT-yə üzvlüyü qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi ilə birbaşa bağlıdır. Hazırda tənzimləmə, intellektual mülkiyyət və investisiyalar sahəsində elə qanunlar var ki, onlar beynəlxalq standartlara, eləcə də ÜTT-in tələblərinə cavab vermir. ÜTT-yə qəbul ölkənin ticarət siyasətini proqnozlaşdırmağa imkan verəcək, şəffaflıq artacaq, beynəlxalq ticarət tərəfdaşları çoxalacaq və iqtisadi münaqişələr daha səmərəli həll olunacaq. Qeyd edək ki, kənd təsərrüfatı sazişi çərçivəsində müzakirə olunan əsas məqamlar bu sahəyə subsidiyaların yuxarı həddinin və tariflərin müəyyənləşdirilməsini önəmə çəkir.

Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin ÜTT qəbulu üzrə katibliyinin araşdırmalarına görə, xarici iqtisadi münasibətlər sahəsində təhlillər göstərir ki, investorlar əsasən investisiya mühiti daha əlverişli olan və investisiya siyasəti proqnozlaşdırıla bilən ölkələri axtarırlar. ÜTT-yə üzvlük isə xarici investisiyaların cəlb edilməsinə əhəmiyyətli dərəcədə müsbət təsir göstərir, çünki “şəffaflıq” ÜTT-nin əsas prinsiplərindən biridir. Bununla yanaşı, xarici sahibkar ÜTT-nin digər əsas prinsipi olan – “milli rejim”in (xarici və yerli sahibkarlar arasında ayrı-seçkiliyə yol verilməməsi) tətbiq olunduğu ölkələrə ehtiyat etmədən investisiya yönəldir. Bu baxımdan, Azərbaycanın digər üzv ölkələrin nümayəndələri ilə əlaqə qurub ölkədə baş verən müsbət dəyişikliklər haqqında mütəmadi qaydada məlumat verəcəkdir.

Azərbaycanın danışıqlar zamanı tutacağı mövqe 4 əsas istiqamətdə müəyyənləşib:

- Malların ticarəti üzrə
- Xidmətlərin ticarəti üzrə
- Əqli mülkiyyət üzrə
- ÜTT-nin qaydalarından kənara çıxan məsələlər üzrə

Bu mövqelərin prinsiplərinin açıqlanmasından əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, danışıqların aparılması ilə eyni zamanda ölkəmizin iqtisadi maraqlarına uyğun olmayan öhdəliklərin qəbul olunmasının qarşısını almaq məqsədilə, bir sıra tədbirlərin sırasında biznes dairələri ilə daimi məsləhətləşmələrin aparılması və bununla da üzvolma prosesində şəffaflığın təmin edilməsi durmalıdır.

- a) Sənayenin ən zəif və eyni zamanda ixrac potensialı sahələri, eləcə də ayrı-ayrı mallar üzrə prioritet istiqamətləri müəyyənləşdirilməli və onların keçid dövrü ərzində qorunması məqsədilə gömrük rüsumlarından, kreditlərdən, subsidiyalardan və vergi güzəştlərindən səmərəli istifadə olunmalıdır. Ortalama idxal gömrük rüsumunun səviyyəsi nisbətən eyni səviyyədə qalmaq şərti ilə, istehsalı səmərəli olmayan mallara ən aşağı rüsum, digərlərinə yüksək idxal gömrük rüsumu tətbiq edilməlidir. Gömrük tariflərinin qorunması tələb olunan sənaye sahələrinin təhlükəsizliyini təmin edən yuxarı hədd dərəcələri (bound tariffs) işlənilib hazırlanmalı, danışıqlar zamanı nail olunmuş idxal gömrük rüsumlarının yuxarı hədd dərəcələrinin üzvolmadan sonra azalma tempinin əsas ticarət tərəfdaşları və eləcə də eyni mallar üzrə rəqib hesab olunan ölkələrin azalma templerindən yüksək olmamasına nəzarət edilməlidir. Sənayenin inkişafının yalnız gömrük rüsumları ilə təmin edilməsinin qeyri-mümkünlüyünü nəzərə alaraq, müvafiq sahələr üzrə dərin mikro-iqtisadi təhlillər aparılmalıdır. İstehsal olunan məhsulun maya dəyərinin azaldılması, keyfiyyətinin yüksəldilməsi və xarici bazarlarda satış imkanlarının yaradılması təmin olunmalıdır.

Həmin tədqiqatlarda hökumət nümayəndələri, xarici ekspertlər və donor təşkilatlarla yanaşı, yerli ali məktəblərin gənc tədqiqatçılarından da geniş istifadə edilməlidir. Kənd təsərrüfatı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən məhsullara idxal gömrük rüsumlarının yüksək hədd dərəcələrinin qəbul edilməsinə nail olunmalıdır. Kənd təsərrüfatında daxili dəstəyin səviyyəsini və növlərini əks etdirən cədvəlin hazırlanmasında bütün mənbələrdən istifadə olunmalıdır. Məhdudiyətlər qoyulan subsidiyaların növlərinin üzvlükdən sonra ən maksimal səviyyədə istifadə olunması üçün müvafiq araşdırmalar aparılmalı və təkliflər hazırlanmalıdır. GATT çərçivəsində inkişaf etməkdə olan ölkələrə tətbiq olunan xüsusi və diferensiallaşdırılmış rejimə əsasən verilən güzəştlər sistemli surətdə öyrənilməli, onların Azərbaycan tərəfindən istifadə olunması araşdırılmalıdır.

b) ÜTT Katibliyinə veriləcək xidmətlərlə ticarət üzrə ACC5 cədvəli hazırlanmalıdır. Bu cədvəldə ölkədə bütün xidmət sahələrində xarici və yerli sahibkarlara tətbiq olunan siyasət, güzəştlər rejimi, üstünlüklər göstərilməlidir. Sənədlərin hazırlanması ilə eyni vaxtda xidmətlərin təhlili aparılmalıdır. Məsələn, Azərbaycanda yüksək səviyyəli mühasib ixtisasına malik mütəxəssislər olduğu halda bu bazarın xarici mütəxəssislər üçün tamamilə liberallaşdırılması neqativ sosial nəticələrə gətirib çıxara bilər. Təhlilin əsas məqsədi mövcud vəziyyəti aydınlaşdırmaq, liberallaşdırmanın miqyasını müəyyənləşdirmək və onun gələcək təsirinin ilkin qiymətləndirməsini həyata keçirməkdir. Bu bir daha yerli biznes dairələrinə məsləhətləşmələr zamanı düzgün tövsiyələr vermək, daxili bazarın maraqlarına uyğun qərar çıxarmağa imkan yaradacaqdır. Xidmət sahələrinin liberallaşdırılması ilə bağlı çoxtərəfli ticarət sistemində aparılan danışıqların nəticələri daim izlənməlidir. Bu üzv-ölkələr tərəfindən yeni şərtlərlə bağlı irəli sürülən öhdəlik xarakterli təkliflərə düzgün cavabın hazırlanması nöqtəyi nəzərdən mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

v) Əqli mülkiyyətlə bağlı danışıqların Azərbaycan üçün çətin olmayacağını artıq indidən ehtimal etmək mümkündür. Belə ki, ÜTT-nin tələblərinə uyğun olaraq Azərbaycan, sənaye mülkiyyətinin və əqli mülkiyyətin qorunması sahəsində əksər Konvensiyaların üzvüdür. Eyni zamanda müəllif hüququ sahəsində milli qanunvericiliyin artıq ümumən uyğunlaşdırılması aparılmışdır. Bununla belə, bir sıra tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur. Bunlardan WIPO-nun İfalar və Fonoqramlar, eləcə də Müəlliflik hüququ haqqında Müqavilələrə və Roma Konvensiyasına qoşulması istiqamətində işlər aparılmalıdır. Bundan əlavə qeyd etmək lazımdır ki, sənaye mülkiyyəti üzrə qanunvericiliyin TRIPS qaydalarına uyğunlaşdırılması üzrə hələ də müəyyən işlər görülməlidir. “İnteqral sxem topologiyaları hüququ qorunması haqqında” və “Folklolun hüquqi qorunması haqqında” yen qanunlar qəbul edilmişdir. Folklorun hüququ qorunması haqqında beynəlxalq Konvensiyanın hazırlanıb qəbul olunması ilə bağlı beynəlxalq səviyyədə Azərbaycan fəal iştirak edir və öz təkliflərini WIPO-ya göndərmişdir.

Aparılan işlər zamanı xüsusi diqqət Ermənistan tərəfindən Azərbaycanın bədii, musiqi əsərlərinin və digər əqli mülkiyyət növlərinin mənimsənilməsi faktlarına qarşı ÜTT-nin mübahisələrin həlli mexanizmi vasitəsilə bu ölkənin cəzalandırılmasına nail olunmalıdır.

d) ÜTT-nin qaydalarından kənara çıxan məsələlər ÜTT-nin məcburi olmayan Sazişləri kateqoriyasına aiddir. Lakin son üzvlülük zamanı inkişaf etmiş ÜTT üzvləri yeni üzv olan ölkələrin həmin Sazişlərin tətbiqinə dair öhdəliklər götürməsinə cəhd etmişlər və bir çox hallarda buna nail olmuşlar. Buna görə də, ÜTT-nin məcburi olmayan qaydalarının öyrənilməsinə və həmin qaydalar üzrə öhdəliklərin götürülməsi cəhdlərinə hazır olmağa xüsusi diqqət yetirilməlidir. Prinsip etibarilə bu mühüm əhəmiyyət kəsb etməsə də, üzvlükdən ən vacib mərhələsində müəyyən vaxt və ya ehtiyatların cəlb

olunması tələb olunur və nəticə etibarilə bu, əsas danışıqlara əhəmiyyətinə təsir göstərir.

Üzvlük prosesi iqtisadiyyatın bütün sahələrini əhatə etdiyinə görə bu prosesə bütün müvafiq dövlət strukturları cəlb olunmalıdır. Həmin strukturlarda çalışan mütəxəssislər məlumatın təmin olunması və müvafiq sənədlərin hazırlanması kimi mühüm işləri görməlidirlər. Hər bir təşkilatda ən azı bir nəfər əməkdaş birbaşa və tam əmək vaxtı ilə ÜTT məsələləri ilə məşğul olmalıdır. Xüsusilə, qeyd edilməlidir ki, üzvlük prosesinin əlaqələndiricisi olan dövlət orqanında bütün işlərin və təşkilatların əlaqələndirməsinə cavabdeh olan səlahiyyətli və eyni zamanda kifayət qədər işçi qüvvəsi ilə təmin olunmuş qurum fəaliyyət göstərməlidir. Həmin qurum eyni zamanda daxildə fəaliyyət göstərən işçi qrupları ilə yanaşı, ÜTT Katibliyi, Azərbaycanın Cenevrədəki Missiyası və eləcə də xarici ölkələrin müvafiq qurumları ilə əlaqə yaratmaq səlahiyyətinə malik olmalıdır.

Digər üzvlük olmuş ölkələrin təcrübəsini nəzərə alaraq qeyd etmək lazımdır ki, ikitərəfli və çoxtərəfli danışıqların aparılması üçün bu sahədə yüksək səviyyəli, təcrübəli olan mütəxəssislərdən ibarət Danışıqlar Qrupu yaradılmalıdır. Qrupun tərkibinə danışıqların aparılması sahəsində böyük təcrübəyə malik olan diplomatlarla yanaşı, müzakirələr aparılacaq bütün sahələr üzrə yüksək səviyyəli peşəkarlar daxil edilməlidir. Danışıqlar Qrupu əsas mərhələyə qədər olan vaxt ərzində üzvlük sənədlərinin, ÜTT tələblərinin öyrənilməsi ilə yanaşı ÜTT Katibliyi ilə əlaqələrin qurulmasını, kontaktların yaradılmasını və eləcə də ikitərəfli məsləhətləşmələrin keçirilməsini təmin etməlidir. Bu, əsasən ikitərəfli danışıqlarda əldə olunacaq razılaşmaların təməlinin qoyulmasında mühüm rol oynaya bilər.

Danışıqlar Qrupu ilə ÜTT Katibliyi və eləcə də Cenevrədə yerləşən digər ölkələrin Missiyaları arasında əsas körpü və ya vasitəçi rolunu Azərbaycanın Cenevrədəki Missiyası oynamalıdır. Missiyada ən azı bir diplomat bilavasitə və yalnız ÜTT məsələlərinə cavabdeh olmalıdır. Nəzərə alsaq ki, cari ilin dekabr ayından başlayaraq Cenevrədə ÜTT çərçivəsində Kankun Raundunda razılaşdırıldığı kimi mühüm sahələr üzrə danışıqlar aparılacaqdır, həmin müddətə qədər ÜTT sahəsində təcrübəsi olan Missiyanın rəhbərinin də təyin olunması çox vacibdir.

Ümumiyyətlə, üzvlük prosesində mümkün qədər şəffaflığın təmin edilməsi, ictimaiyyətə vaxtında məlumatların təqdim edilməsi müəyyən qeyri-konstruktiv mövqelərin qarşısını ala bilər. ÜTT Katibliyinin, Üzvlük Komissiyasının, eləcə də Danışıqlar Qrupunun bütün tədbirlərinin işıqlandırılmasına mətbuat nümayəndələrini dəvət etmək vacibdir. Eyni zamanda, mətbuat və eləcə də, ictimai təşkilatlar, biznes strukturlarının nümayəndələri üçün ÜTT-də baş verən proseslər, bu təşkilatın fəlsəfəsinə və Azərbaycanın üzvlük prosesinin gedişatına həsr olunmuş təlim kurslarının, seminarların keçirilməsi zəruridir.

Danışıqlarda Azərbaycana təklif olunan öhdəliklərin götürülməsindən əvvəl, həmin məsələlər biznesin nümayəndələri, ictimai təşkilatlarla müzakirə olunmalı, məsləhətləşmələr aparılmalıdır. Bununla əlaqədar, Komissiyanın nəzdində həmin strukturların nümayəndələrindən ibarət Məsləhət Şurasının yaradılması məqsədəuyğundur.

Son olaraq, həmin konsepsiyada qeyd olunur ki, ÜTT mövzusunun tədricən Ali Məktəb auditoriyalarında tədris olunması yaxın gələcəkdə bu sahədə yüksək səviyyəli mütəxəssislərin yetişdirilməsinə imkan yaradacaqdır.

Mütəxəssislər arasında digər qızğın müzakirələrə səbəb olan məsələ, ÜTT-yə üzvlük olduqdan sonra qoruyucu tədbirlərin istifadəsinin mümkünlüyüdür. Bununla əlaqədar olaraq qeyd etmək lazımdır ki, ÜTT qaydaları proteksionizmi tamamilə qadağan etmir, gömrük tariflərinin artmasına imkan verir, kəmiyyət məhdudiyyətlərinə və lisenziyalaşdırmağa tamamilə qadağan qoymur, müəyyən sahələrin subsidiyalaşdırılmasına icazə verir. Lakin bunların hamısı bəzən konkret göstərilmiş bəzən isə ümumi qaydalar və hüquqi normalarla müəyyən olunmuş əsaslarda həyata keçirilməlidir. Buna görə də, Azərbaycanın ÜTT-yə qoşulması xarici ticarətin tənzimlənməsində dövlətimizin mövcud olan imkanlarını zəiflətməyəcək, əksinə, milli

idxalçıların və ixracatçıların maraqlarının qorunması üçün müasir hüquqi şərait yaradacaq və bir çox ölkələrin iştirak etdiyi çoxtərəfli ticarət təcrübəsinə keçidə imkan verəcəkdir.

Beləliklə, Azərbaycanın ÜTT-yə əlverişli şərtlərlə üzv olunmasını bir məqsəd kimi deyil, bazar iqtisadiyyatına cari dövrü iqtisadi islahatların davam etdirilməsini daha da stimullaşdıran və bununla da keçid dövründə tezliklə yekunlaşdırıla biləcək bir vasitə kimi qəbul etmək lazımdır.

İqtisadi İnkişaf Nazirliyi mütəxəssislərinin fikrincə, sözügedən konsepsiyada sadalanan tədbirlərin nəticəsi isə, Azərbaycanın dünya ticarət sistemində, həmçinin beynəlxalq əmək bölgüsündə öz layiqli yerini tutması, digər dövlətlərlə iqtisadi əlaqələrin daha da inkişaf etdirilməsi, iqtisadi inkişafın stimullaşdırılması və nəhayət, iqtisadiyyatın transformasiyanın təmin edilməsi olacaqdır.

Hökumət Azərbaycanın Respublikasının ÜTT-yə üzv olmaqda məqsədi və danışıqlar zamanı üstünlük verəcəyi əsas məsələləri aşağıdakı kimi qruplaşdırıb:

1. Dünya iqtisadiyyatı sistemində inteqrasiya prosesini sürətləndirmək;
2. ÜTT-yə üzv olan ölkələrin bir-birinə verdikləri güzəştlərdən faydalanmaq;
3. Dünyanın əksər ölkələri ilə ÜTT tərəfindən qəbul edilmiş ümumi qaydalar əsasında ticarət əməliyyatları həyata keçirmək;
4. Ölkədə aparılan iqtisadi islahatlara beynəlxalq təşkilatlar və eləcə də ölkələr tərəfindən yardımın artırılmasına nail olmaq;
5. ÜTT qaydalarını tətbiq etdikdən sonra daha çox həcmdə birbaşa xarici investisiyaları cəlb etmək;
6. ÜTT-nin mübahisələrin həlli mexanizmindən istifadə etmək imkanını əldə etmək.

Hal-hazırda ÜTT-də aparılan danışıqların hər bir yeni raundu beynəlxalq ticarətin daha da liberallaşdırılması ilə nəticələnir. Belə bir şəraitdə hər bir yeni üzv olmuş ölkə daha sərt şərtlərlə təşkilata qəbul edilir. MDB ölkələrindən Qırğızıstan, Gürcüstan, Moldova və Ermənistan artıq ÜTT-nin üzvüdür. Bu ölkələrin üzvolma şərtləri inkişaf etməkdə olan ölkələrin deyil, daha çox inkişaf etmiş ölkələrin şərtlərinə uyğundur.

Digər MDB ölkələri isə üzvolma danışıqlarının müxtəlif mərhələlərindədir. Rusiya və Ukrayna danışıqları başa çatdıraraq yekun protokolların imzalanması mərhələsinə çatmışlar. Eyni zamanda üzv olduqdan sonra bu ölkələr də müəyyən öhdəliklərin götürülməsi məqsədi ilə Azərbaycanla danışıqların başlanmasına təşəbbüs göstərə bilərlər.

Bir sıra ölkələrin dəstəyi və Azərbaycan Hökumətinin apardığı iş nəticəsində Ermənistanın üzv olması zamanı bu ölkə tərəfindən rəsmi olaraq bir sıra öhdəliklərin götürülməsinə nail olunmuşdur. Bunlardan ən vacibi “Azərbaycanın üzv olmasına maneçilik törətməmək və eləcə də işğal edilmiş ərazilərə ÜTT qaydalarının tətbiq olunmasına çalışmamaq” öhdəliyi hesab olunur.

Azərbaycan Respublikasının ÜTT-yə üzv olması işləri üzrə Komissiyanın qəbul etdiyi Üzvolma Konsepsiyasına əsasən ÜTT ilə danışıqlarda Azərbaycan Hökumətinin mövqeyinin aşağıdakı prinsiplərə əsaslanması nəzərdə tutulur:

- a. Azərbaycanın inkişafda olan keçid iqtisadiyyatlı ölkə olduğunu nəzərə alaraq ÜTT çərçivəsində digər ölkələrə verilmiş müvafiq güzəştləri əldə etmək;
- b. ÜTT qaydaları tam tətbiq olunanadək maksimum uzunmüddətli keçid dövrünün verilməsinə nail olmaq;
- c. Azərbaycanın iqtisadiyyatı, xüsusi ilə də sənayesi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən mallar üzrə yüksək idxal gömrük rüsumlarının tətbiqinə nail olmaq;
- d. Rüsumların aşağı salınması qaçılmaz olduğu halda ortalama rüsumların eyni səviyyədə saxlanması məqsədi ilə əhəmiyyəti az olan mallar üzrə rüsumların endirilməsi, digərlərinin isə əksinə yüksəldilməsinə nail olmaq;
- e. Xidmətlər sahəsində danışıqlar zamanı inkişaf etməkdə olan ölkələrə verilən xüsusi və diferensial güzəştli rejimin Azərbaycana da verilməsinə nail olmaq. Müxtəlif sahələrdə

yerli mütəxəssislərin mövcud olduğu halda xaricilərin burada işə düzəlmə qaydalarının liberallaşdırılmasına yol verməmək;

f. Kənd təsərrüfatı sahəsində subsidiyalar üzrə danışıqlar zamanı illik kənd təsərrüfatı məhsulu istehsalının 10% həcmində subsidiya verilməsinə nail olmaq;

İnkişaf etmiş ölkələrin Azərbaycanın ÜTT tələblərindən kənara çıxan sazişlərə qoşulmaq təkliflərini diqqətlə öyrənmək, həmin öhdəliklərin yalnız üzvləmə başa çatdıqdan sonra götürmək.

ÜTT üzvlüyünün Azərbaycan üçün uduşları və itkiləri

Azərbaycanın ÜTT-ə üzvlük məsələsinin uduşlarını və itkilərini müxtəlif aspektlərdən qiymətləndirmək mümkündür və burada yanaşma sadəcə ölkənin qazanları dairəsini hesablamaqla tamamlanmır və bu uduşların müxtəlif sektorlar üzrə təsnifləşdirilməsi də olduqca vacibdir. İndiki vəziyyətdə müzakirə predmeti ÜTT-yə qəbul olmaq və ya olmamaq kimi iki əksqütblü yanaşmalar ətrafında deyil, ÜTT-yə qəbulu necə həyata keçirə bilərik ki, Azərbaycanın uduşları çox olsun sualına cavab axtarmaq istiqamətində getməlidir. Son dövrlər sürətlə qloballaşan dünya iqtisadiyyatında aparıcı rol və fəaliyyəti ilə seçilən ÜTT-nin əhatə coğrafiyasının genişlənməsi məsələləri müxtəlif səviyyəli elmi-praktiki müzakirələrdə nəinki tədqiqatçıları, hətta praktikləri belə cəlb edən və düşündürən mövzulardan ən aktualı hesab olunur. Beynəlxalq ticarətin maksimum dərəcədə liberallaşdırılması və onun möhkəm əsaslarının yaradılması istiqamətində əhəmiyyətli işlər görərək azad rəqabət üçün əlverişli şərait yaradılmasına, ticarətdə kəmiyyət məhdudiyyətlərinin aradan qaldırılmasına, ticarət siyasətinin aydın və şəffaf olmasına çalışan ÜTT bazarlara sərbəst çıxış prinsipi ilə münbit milli rejimlərin tətbiqi bazasında, həmçinin idxala tətbiq olunan kəmiyyət məhdudiyyətlərinin aradan qaldırılması yolu ilə ticarət dövryyəsinin səmərəli təşkilinə, eləcə də üzv ölkələrin xarici ticarət rejimində aşkarlığın və şəffaflığın təminatına xidmət edir.

Hazırda Azərbaycanda idxala gömrük rüsumları 0-15 faiz, onların ortalaması isə 7-8 faiz ətrafında dəyişir, ölkəmiz BVF qarşısında ortalaması faiz dərəcəsinin 5-6 faiz diapozonuna uyğunlaşdırılması barəsində öhdəliyə də malikdir. Təcrübəsinə yaxşı bələd olduğum ölkələrin timsalından uyğun nümunələr göstərmək istərdim. Diqqət yetirin: ÜTT-yə qəbul ərafəsində Qırğızıstanda idxala gömrük rüsumları 0-50 faiz arasında dəyişirdi, ortalaması isə 10,74 faizə bərabər idi. Qəbul zamanı ölkə 3 il ərzində rüsumların yuxarı həddini 50 faiz səviyyəsində saxlamaq güzəştini əldə etmiş və 2000- ci ildən başlayaraq endirilən rüsumlar üzrə ortalaması faiz dərəcəsi 2003-cü ildə 5,4 faiz təşkil edib. Türkiyədə isə baxmayaraq ki, ölkə GATT-nin təsisçisi olaraq ÜTT-nin qurucularından sayılır, indi də bəzi kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə mövsümi fəaliyyət göstərən idxal rüsumlarının yüksək dərəcəsi hətta 200 faizə çatır. Çində isə qəbul ərafəsində gömrük rüsumları 0-65 faiz dəyişirdi və qəbul zamanı həmin səviyyəni saxlamaq üçün bu ölkəyə 2010-cu ilədək güzəşt müddəti verildi. Ümumiyyətlə, məlumat üçün qeyd edək ki, ÜTT qəbul zamanı tarif güzəştlərinə görə keçid dövrü üçün Latviyaya 9 il, Qırğızıstana 7 il, Gürcüstana 5 il və Moldovaya 4 il vaxt ayrılmışdır. Bu müddət bəzi ölkələr üzrə (Çin, Hindistan və s.) 15-25 ili əhatə edir.

Azərbaycanın ÜTT-yə üzvlüyü qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi ilə birbaşa bağlıdır. Hazırda tənzimləmə, intellektual mülkiyyət və investisiyalar sahəsində elə qanunlar var ki, onlar beynəlxalq standartlara, eləcə də ÜTT-nin tələblərinə cavab vermir. ÜTT-yə qəbul ölkənin ticarət siyasətini proqnozlaşdırmağa imkan verəcək, şəffaflıq artacaq, beynəlxalq ticarət partnyorları çoxalacaq və iqtisadi münaqişələr daha səmərəli həll olunacaq. Qeyd edək ki, kənd təsərrüfatı sazişi çərçivəsində müzakirə olunan əsas məqamlar bu sahəyə subsidiyaların yuxarı həddinin və tariflərin müəyyənləşdirilməsidir.

Hər il Avropa Birliyi ölkələri kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracına orta hesabla 350 milyard dollarlıq birbaşa subsidiya ayırır və bununla yanaşı həmin məhsulların emalı müəssisələri də dolayı subsidiyalardan bəhrələnilir. Konkret olaraq orta statistik isveç fermeri ildə 33 min dollar, ABŞ və Yapon fermerləri isə 20 min dollar birbaşa subsidiya alır. Belə olan halda aşağı gömrük rüsumları və subsidiyalarla aqrar bazarı qorumaq çox çətinliyi ehtimalı vardır. 2004-cü ilin statistik yekunları üzrə ÜDM-in strukturunda kənd təsərrüfatı bölməsi 11,4 faiz təşkil edərək, qeyri-neft sektorları arasında birinciliyə malik olub. Qeyri-neft sektorunun inkişafını hökumət siyasətinin prioritetlərindən birinə çevirdiyimiz halda aqrar bölməni bu təhlükə ilə üz-üzə qoymaq narahatçılıq doğurur. Düzdür, biz ÜTT-dən kənd təsərrüfatına subsidiyalar ayırmaq üçün güzəşt almaq hüququna maliklik və onun yuxarı həddi kənd təsərrüfatının ümumi istehsal həcmnin 10 faizi qədər ola bilər (Hazırda İnkişaf Etməkdə olan Ölkələrə (İEOÖ) belə subsidiyaların yuxarı həddi kimi 10 faiz, İnkişaf Etmiş Ölkələrə (İEO) isə 5 faiz müəyyənləşdirilib). Təbii ki, bu hədd məqbul sayıla bilər. Lakin, məsələn burasındadır ki, yaxın illərdə Azərbaycanın dövlət büdcəsindən aqrar bölməyə bu səviyyədə subsidiya ayrılacağı şübhə doğurur. Hazırda Qırğızıstanda bu problemlə üzləşmiş, kənd təsərrüfatının ümumi istehsal həcmnin 0,01 faizi həcmində kənd təsərrüfatına subsidiya ayırdığı şəraitdə ildə onu 5 faizədək artırmaq hüququ əldə etmişdir. Lakin, sonradan büdcənin zəif imkanları bu hüquqdan demək olar ki, bəhrələnməyə şərait yaratmamışdır.

Azərbaycanda kənd təsərrüfatının əsas məşğuliyyət sahəsi olduğunu və bu sektorda çalışanların əksəriyyətinin kommersiya məqsədilə deyil, şəxsi ehtiyaclarını ödəmək üçün təsərrüfat fəaliyyəti qurması həm bu təhlükənin əhatə dairəsinin geniş və həm də təsirli olacağını deməyə əsas verir. Belə olan halda ÜTT-yə qəbul zamanı Azərbaycanın ən çox problemlərlə üzləşən sahəsinin kənd təsərrüfatı bölməsi olacağı əvvəlcədən bəllidir.

Ümumiyyətlə isə bu kontekstdə adaptasiya tənəzzülünə məruz qalacaq sahə yalnız aqrar bölmə ilə məhdudlaşmayacaq. İllərlə xarici kapitaldan ehtiyatlanaraq tənzimlənən maliyyə, bank, sığorta və digər xidmət sektorunun da vəziyyəti hökumətin diqqətindən yayınmamalıdır. İstənilən halda, problemlərimizin sənayenin emal sahəsinə də əhatə edəcəyi şübhəsizdir, çünki burda xalis rəqabət qanunları fəaliyyət göstərir. Nəzərə alsaq ki, son zamanlar enerjidaşıyıcılarının qiymətinin bahalaşmasının tendensiyaya çevrilməsi aqrar və sənaye sahələrinin nəinki keyfiyyət, həmçinin də qiymət rəqabətində imkanlarını məhdudlaşdırıb.

ÜTT-yə üzvlüklə əlaqədar olaraq, müdaxilə edə bilməyəcək ölkəyə gətirilən ərzaq yardımlarından da məhrum ola bilərik. Lakin bu qadağaya Dünya Bankı, BMT kimi qurumlara daxil olmayacaq. Məsələn, ölkədə fəvqəladə vəziyyət yaranarsa və üzv dövlətlərdən biri Azərbaycana ərzaq yardımı göstərmək istəsə, buna bəzi məhdudiyyətlər tətbiq olunacaq. Bunun üçün yardım göstərən ölkə kifayət qədər tutarlı arqument gətirməli, qərarını üzv dövlətlərlə razılaşdırmalıdır. ÜTT katibliyi bu qənaətə Efiopiyanın təcrübəsindən sonra gəlib. Belə ki, bu ölkəyə 10 illər ərzində ərzaq yardımları daxil olub və fermerləri stimullaşdıran şərait yaradılmayıb. Digər üzv dövlətlərin belə problemlə üzləşməməsi üçün ÜTT bununla bağlı qadağa tətbiq edir. Yeri gəlmişkən deyək ki, təşkilata üzv olmayan dövlətlər üzv dövlətlərə ərzaq yardımı göstərə bilər.

Bu prosesdən "quru" çıxacaq yeganə sahə neft sektoru ola bilər, çünki istənilən variantda Azərbaycan neftinin Avropaya buraxılmayacağını düşünmək sadələşmə olardı. Bununla yanaşı, hələlik ÜTT-nin neft sektoru ilə bağlı xüsusi şərtləri yoxdur. Məsələn ondadır ki, beynəlxalq ticarətdə "ÜTT ilə OPEC (Neft İstehsal Edən Ölkələrin Təşkilatı) arasında gentlmen razılaşma" kimi təqdim edilən razılığa görə, hələlik neft məsələləri global ticarət qaydalarının tənzimləyən ölkənin diqqətində deyil. Bu baxımdan faktiki olaraq, Azərbaycanın üzvlüyü məsələsində neft sektoru ilə bağlı şərtlər müzakirə edilmir. Amma ÜTT-nin təşkil etdiyi son müzakirələr göstərir ki, bu məsələnin yaxın illərdə aktuallaşması ehtimalı böyükdür. Bu, xüsusən Səduyyə Ərəbistanı ÜTT-ə üzv olandan sonra daha da aktuallaşmışdır. Məsələn ondadır ki, sözügedən dövlət dünyanın ən böyük neft istehsalçısıdır və həmin ölkənin iqtisadiyyatı birbaşa

neftdən aslıdır. Bundan başqa, indi dünyanın ikinci ən iri neft istehsalçısı ölkəsi hesab edilən Rusiyanın da ÜTT-ə yaxınlarda üzv olmaq istəyi “neft məsələsinin” ÜTT gündəliyinə gətiriləcəyindən xəbər verir. Bu baxımdan, yaxın illərdə ÜTT-nin neft sektoru ilə bağlı xüsusi şərtlərinin olacağı ehtimalı getdicə artır. Buna görə də, həmin potensial şərtlərdən Azərbaycanın “yayıb-yayınmaması” məsələsi ölkəmizin sözügedən təşkilata nə zaman üzv olması ilə əlaqədardır. Üzvlük məsələsinin uzanacağı halda, neft sektorunun prosesdən “quru çıxacağı” ehtimalları da azalır.

Qəbul ərəfəsində mövcud start vəziyyətimizə mənfi təsir göstərəcək başqa bir amil inkişaf etməkdə olan ölkələrdə ÜTT-yə qəbulun məsuliyyətinin düzgün dərk edilməməsi, onların kordinasiya müstəvisində işləmək təcrübəsinin azlığı və kadr çatışmazlığıdır. Belə ki, qəbul ərəfəsində müxtəlif spektrləri əhatə edən sahələr üzrə operativ və effektiv fəaliyyətin qurulması çox vacibdir. Bu işin məsuliyyətini yalnız ÜTT-yə qəbul üzrə katibliyin üzünə atmaq olmaz. Digər tərəfdən bütövlükdə ölkədə bu sahədə təcrübəli diplomatlarla yanaşı, müzakirələr ararılacaq bütün sahələr üzrə yüksək səviyyəli peşəkarların çatışmazlığı, beynəlxalq biznes və kommersiya hüququ sahəsində, əsasən dempinq əməliyyatlarının sübut edilməsi üçün peşəkar kadrların olmaması yalnız qəbul ərəfəsində deyil, həmçinin qəbuldan sonrakı dövrdə də Azərbaycan üçün də çətinliklər yaradar.

Ölkədə ÜTT qəbul ərəfəsində milli iqtisadiyyatın struktur və perspektiv təhlili, sahələrin və məhsul növlərinin rəqabətə dözümlülük indekslərinin hazırlanması üzrə sanballı elmi-tədqiqatların olmaması danışıqlar və sorğuların cavablandırılması zamanı qərarların qəbulunda elmi cəhətdən əsaslandırılmış arqumentlərin azlığına şərait yaradır və eyni zamanda hökumət məmurlarının manevr imkanlarını məhdudlaşdırır.

Problemin təsirini yumşaltmaq üçün bu prosesə münasibətdə parlamentdən başlayaraq hökumətin bütün strukturlarının çevik işləməsinə təmin etmək vacib və əhəmiyyətlidir. Proses zamanı biznes strukturları və elmi-tədqiqat müəssisələri, o sıradan da mütəxəssislərlə məsləhətləşmələr zəruridir. Prosesin özünün isə QHT-lər və KİV-lərlə əməkdaşlıq çərçivəsində və şəffaflıq şəraitində aparılması da əhəmiyyətinə görə əvvəlkilərdən geri qalmır.

QHT-lərə və elmi-tədqiqat müəssisələrinə gəlincə isə onların fəaliyyətinin araşdırma istiqamətində də gücləndirilməsi vacibdir. Onların apardığı tədqiqatların predmetinə ölkədə beynəlxalq əmək bölgüsü, ixracat potensialı və idxalı əvəz edə bilmə imkanları baxımından məhsulların mütləq üstünlüyünün təyini daxil ola bilər. Bu zaman hədəfdə sahələr (məhsullar) üzrə ÜTT-yə qəbul ərəfəsində və perspektivdə rəqabət qabiliyyətinin zəif və güclü cəhətlərinin aşkara çıxarılması və rəqabətə dözümlülük indeksinin müəyyənəşdirilməsi durur. Əldə edilmiş nəticə isə ÜTT-yə qəbuldan uduşları çoxaltmaq, itkiləri azaltmaq və ədalətli ticarəti təmin etməyə yardımçı olar.

Çətinlik yaradan başqa bir səbəb yaxın qonşularımızın münasibəti ola bilər. Başlıca və perspektiv ticarət partnyorlarımızdan olan Rusiyanın danışıqları başa çatdıraraq yekun protokolların imzalanması mərhələsinə qədəm qoyması onun Azərbaycandan əvvəl bu təşkilata üzv olacağını deməyə əsas verir. Belə olan halda təbii ki, Rusiyanın ÜTT-yə üzv olduqdan sonra bir sıra öhdəliklər üzrə Azərbaycanla danışıqlara başlayacağı şübhəsizdir. Digər qonşumuz İranın ticarət təzyiqlərinə hazır olmaq lazımdır. Bu dövlətin ÜTT-yə üzv olmaması vəziyyəti daha da gərginləşdirir, bəzi sahələrdə adaptasiya tənəzzülünü daha da dərinləşdirir bilər və yaxın qonşusu Azərbaycanın qorunmayan rəqabətə zəif bazarlarının ələ keçirilməsində ona geniş imkanlar yarada bilər. Nəzərə almaq lazımdır ki, İran üçün bu yalnız iqtisadi maraqlardan deyil, həm də siyasi və strateji hədəflərdən qaynaqlanan məsələdir. Lakin bu o demək deyildir ki, bu prosesdən geri çəkilmək lazımdır. İstənilən halda ÜTT-yə qəbulun cəmiyyətə, istehlakçılara və ixracatçılara gətirəcəyi uduşlar xeyli çoxdur.

Qeyd olunduğu kimi, ÜTT-nin başlıca prinsipini xarici ticarətdə diskriminasiyasının aradan qaldırılması və üzv ölkələrin bazarlarına sərbəst girişin təminatı təşkil edir.

Bu prinsiplərin Azərbaycan üçün əhəmiyyəti şübhə doğurmur. Doğrudan da idxal əməliyyatlarına tətbiq olunan kəmiyyət məhdudiyətləri xarici ticarətlə məşğul olan biznes strukturların imkanlarından milli iqtisadiyyatın inkişafı naminə istifadə etmək sahəsində böyük əngələ çevrilib. Hazırda belə kəmiyyət məhdudiyətlərinin sayı 7-yə qədərdir.

Bu prosesdə aşkarlığın və şəffaflığın təminatı baxımından da ciddi problemlər göz qabağındadır. Xarici ticarətdə gizli dövryyənin həcmnin ildən ilə çoxaldığı, diskriminasiyanın aşkar xarakter aldığı indiki şəraitdə bu problemlərin həlli istiqamətində ÜTT-nin imkanları əvəzsiz görsənir. Nəzərə alsaq ki, məhz gizli xarici ticarət dövryyəsinin mövcudluğunun yaratdığı problemlər ucbatından hər il dövlət büdcəsi yüz milyonlarla dollar vəsait itirir və hələ bu azmış kimi gömrük qeydiyyatından kənar malların milli bazara daxil olması ədalətsiz rəqabət şəraitinin formalaşdırılmasında və son nəticədə də azad sahibkarlığın boğulmasında xüsusi rol oynayır, onda elə bu istiqamətdə ÜTT-nin yalnız başlıca prinsipindən irəli gələn tədbirlərin reallaşdırılması xarici ticarətdə kök salmış xeyli problemlərin həllində yardımçı ola bilər.

Fikrimizcə, ÜTT-yə qəbulun qazanclarını qabartmaqla bu təşkilata üzvlüyün yüz faizli uduşlarından danışmaq deyil. Bu təbii ki, nəinki Azərbaycan, hətta sənayecə inkişaf etmiş ölkələr üçün də bu nə qədər arzu olunan olsa da reallıqdan uzaqdır. Bu təşkilata üzvlüyün "xərcləri" müəyyən "qurban"ların verilməsini şərtləndirir.

ÜTT-yə qəbulun mürəkkəb proses olduğunu və onun müxtəlif ölkələrə fərqli dividendlər gətirdiyini, milli iqtisadiyyatda bəzi çətinliklər yaratdığını nəzərə almaqla Azərbaycan hökuməti üçün bu təşkilata üzv olmağın pozitiv və neqativ nəticələrindən konkret olaraq bəhs etmək daha çox maraqlıdır. Lakin, bu zaman əldə olunacaq qazanc və itkiləri ənənəvi olaraq ixracatçıların (istehsalçılar) və idxalatçıların (istehlakçılar) mövqeyindən qruplaşdırmaq daha məqsədəuyğundur. Təbii ki, hər iki kontekstdə cəmiyyətin də qazanc və itkiləri olduğundan ona da ayrıca münasibət bildirmək olar.

Fikrimizcə, ÜTT-yə qəbulun uduşlarının artırılması daha çox milli iqtisadiyyatın strukturundan və inkişaf səviyyəsindən asılıdır. Ona görə də ilk növbədə iqtisadiyyatımız bu prosesə hazır olmalı, diplomatiyanın imkanlarını səfərbər edilməli və məsələyə peşəkarcasına yanaşma ortalığa qoyulmalıdır. Unutmayaq ki, ÜTT-yə qəbul məqsəd deyil, bir vasitədir. Onun vasitəsilə biz dünya iqtisadiyyatın inteqrasiya imkanlarını artırma, xarici ticarətimizi daha da liberallaşdırma, o sıradan texniki və kəmiyyət baryerlərini aradan qaldırma, gömrük-nəzarət proseduralarını sadələşdirə, şəffaflığı artırma, mütərəqqi texnika və texnologiyaların, nou-hauların, patentlərin, bir sözlə, qabaqcıl innovasiyaların ölkəmizə cəlbini sürətləndirə, qanunlarımızı beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırma, müəllif hüquqlarımızı qoruya bilərik. Digər tərəfdən də ümid var ki, ÜTT-yə qəbuldan sonra dünyanın aparıcı bankları və sığorta şirkətləri üzv-dövlətin iqtisadiyyatına sərmayə qoyacaq və nəhayət ki, normal maliyyə sektoru formalaşacaq, böyük pullar və uzunmüddətli kreditlər milli iqtisadiyyatların qeyri-neft sektorunun kapital problemlərini həll edəcək.

Eyni zamanda nəzərdən qaçırmayaq ki, ÜTT proteksionizmi qadağan etmir, tariflərin də artırılmasına, subsidiyaların da çoxaldılmasına icazə verir, lakin bütün bunlar danışıqlar nəticəsində razılaşdırılmış və qəbul edilmiş normalar çərçivəsində olmalıdır.

“ÜTT hökumətlər ilə işləyir”- bu təşkilatın əsas iş prinsiplərindən biridir. Belə olan halda, bu prinsip sözügedən təşkilatın hökumətdən kənar qalan strukturlarla və eləcə də biznes qurumları ilə işləməməsi deməkdirmi? Bu suala ÜTT rəsmi cavabı sadədir: əsla yox! Məsələ ondadır ki, ÜTT-ə üzv olma məsələsində müzakirə edilən əsas məsələlərdən biri də məhz sahibkarların qazancı və ya itkiləridir. Məsələ heç də və ya sadəcə sahibkarların itkilərinin və ya

qazanlarının çox olmasında deyil. Əlbəttə, hər bir dövlət iş adamlarının istənilən dəyişiklikdən daha çox qazanc götürməsində maraqlıdır. Keçid ölkəsi olan Azərbaycanda ÜTT üzvlüyündən sahibkarların daha çox xeyir götürməsi olduqca vacibdir və təbii ki, bu heç də həmin təşkilatdan deyil, ölkəmizdə bu işin necə qurulmasından aslıdır.

ÜTT üzvlüyü-təkmil qanunvericilik bazasının formalaşması deməkdir. İqtisadi inkişaf və eləcə də sənayeləşmə ölkənin xarici ticarət siyasəti ilə birbaşa əlaqəlidir. Bir məsələ reallıqdır: bütün ölkələr xarici ticarətdə uğur əldə etmək və xüsusilə də daha çox faydalanmaq məqsədilə qlobal xarici ticarət siyasətini yaxından izləyirlər. İndi üzərində daha çox dayandığımız və beynəlxalq səviyyədə müzakirələrin predmeti olan qlobal iqtisadi sistemin təməl xüsusiyyəti, dövlət idarəetmə sistemində sistemli və sürətli dəyişikliklərin aparılmasıdır. Bu baxımdan qlobal anlamda Azərbaycanın mövqelər əldə etməsi olduqca vacibdir və təbii ki, bu sahədə müəyyən ləngimələrin olacağı halda, bu, qlobal areandakı sürətli dəyişikliklərin Azərbaycan üçün mənfi təsirlərinin olacağı ehtimalını artırır.

Ümumdünya Ticarət Təşkilatına üzv olmanın yaratdığı üstünlüklər əsasən 3 istiqamətdə özünü göstərir. İlk üstünlük, ÜTT üzvü olan ölkələrdə qiymət mexanizminin ÜTT şərtlərinə və eləcə də beynəlxalq standartlara uyğunlaşmasıdır. Bildiyimiz kimi, qərb ölkələrinin iqtisadi sistemləri qanunlara və bu qanunları tətbiq etməyə məsul olan qurumların səmərəli fəalyyətinə arxalanır. Qərb ölkələrində yaradılan qanunlar təkmilləşdirilməklə cəmiyyətin bütün təbəqələrini pozitiv təsir etməyə cəhd göstərilir. Uzun müddət planlaşdırmanın hakim olduğu MDB ölkələrində isə qanunların və onu icra edən qurumların kifayət qədər təsirlərinin olmadığı müşahidə olunur. Bu isə bilavastə qanunların işləməsində çatışmamazlıqların olması ilə bağlıdır. Bildiyimiz kimi, ÜTT üzvlüyü qanunların təkmilləşdirilməsini və eləcə də icra mexanizmini inkişaf etdirən bir faktor kimi qiymətləndirilir.

ÜTT üzvlüyünün yaratdığı ikinci üstünlük, başqa ölkələrin bazarlarına girişin əldə edilməsi ilə bağlıdır. ÜTT üzvü olan ölkələr digər ÜTT üzvü olan ölkələrdən idxal etdikləri mallara ÜTT şərtlərinə uyğun olaraq aşağı gömrük tarifi tətbiq etməlidir. Bu tarif səviyyəsi ÜTT çərçivəsində aparılan çoxtərəfli danışıqlar sonunda müəyyən edilir və xarici ticarətdə tətbiq etdikləri qeyri-tarif əngəllərə müəyyən vaxtdan sonra son verirlər. ÜTT üzvü ölkələr ÜTT üzvü olmayan ölkələrdən mal idxal etdikdə bu şərtlər tətbiq edilmir.

ÜTT üzvlüyünün yaratdığı üçüncü və çox vacib üstünlük isə, ticarət mübahisələrinə dair ÜTT üzvlüyünün təklif etdiyi həll mexanizmlərindən istifadə edə bilmək imkanındır. Çünki ÜTT üzvü olmayan ölkələrə belə həll mexanizmlərindən istifadə hüququ verilmir.

Azərbaycan Respublikası Sahibkarlar (İşəgötürənlər) Təşkilatları Milli Konfederasiyasının araşdırmalarına görə, “ÜTT-ə üzvlük sahibkarlığın inkişafının qanunvericilik bazasında təkmilləşdirmə aparılacaq və Azərbaycanın iqtisadi sahədə qəbul olunmuş qanunvericilik aktları ÜTT-nin tələblərinə uyğunlaşdırılacaq. Bu məsələlərin təmin olunması nəticəsində bu sferada progressiv ölkələrin standartlarının tətbiqi ilə ölkədə iqtisadi islahatlar sürətləndiriləcək. Burada əsas məsələlərdən biri qanunvericilik aktlarının şəffaflığı və prosedurların sadələşdirilməsidir. Yəni sahibkarın, eləcə də məmurun hüquq və vəzifələri, o cümlədən müəyyən məsələlərin həlli üçün prosedur qaydalarının aydın, dəqiq göstərilməsi neqativ halları aradan qaldırır və dolayı yolla məhsulun maya dəyərinə daxil olan gözəgörünməyən xərclərin aradan qaldırılmasına səbəb olur ki, bu da son nəticədə məhsulun maya dəyərini aşağı düşməsi ilə müşahidə olunur. Burada həm də istehlakçı udur. Ucuz qiymətlə yüksək keyfiyyətli məhsul istehsal edən sahibkarlar da bundan xeyir qazanırlar. Azərbaycanın işadamlarının da arzusu məhz bu şərtlərin təmin olunmasıdır. Düzdür, Azərbaycanda bu sahədə xeyli işlər görülüb, 2002-ci ildə lisenziya tələb olunan sahibkarlıq fəaliyyətinin sayı 240-dan 32-yə endirilib”.

ÜTT-yə üzvlüyün başqa bir müsbət cəhəti, quruma üzv dövlətlərdə təşkilatın tələblərinə uyğun

mütəxəssislərin hazırlanmasıdır. Bu gün sahibkarlıq sektorunda kadr çatışmazlığı mövcuddur. Ayrı-ayrı sahibkarlıq sektoruna axın çoxdur. Əksəriyyət az intellekt tələb edən sahələrə gedir. Daha mükəmməl, bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun bilik və təcrübə tələb edilən və ölkəmizin modernləşməsi üçün vacib hesab olunan yəni qiymətli kağızlar, lizinq, sığorta, beynəlxalq daşımalar, beynəlxalq turizm, neft təchizatı sənayesi, innovasiya yönümlü layihələrin həyata keçirilməsi üçün kadr qıtlığı mövcuddur.

Xüsusilə, regionlarda sahibkarlıq subyektləri üçün kadr qıtlığı özünü qabarıq göstərir. Müasir bazar iqtisadiyyatının tələbləri bu günkü fermerdən dədə-baba qaydalarından əl çəkməyi tələb edir. Azərbaycan fermeri kor-koranə istehsal etdiyi məhsulu sata bilmir. Bunun nəticəsidir ki, hazırda sahibkarlıq subyektlərinin 70%-i Bakı şəhərində cəmlənmişdir. Müasir texnika və texnologiya ilə işləməyi bacaran mütəxəssislər azlıq təşkil edir. Başqa tərəfdən, Azərbaycanda peşə təhsilinin səviyyəsi yüksək deyildir. Bütün bu amillər əmək məhsuldarlığına təsir edir. Əmək məhsuldarlığı aşağı olan müəssisələr isə bazarda rəqabətdə uduzur. ÜTT-yə üzv olandan sonra sahibkarlar müasir tələblərə cavab verən kadrların hazırlanmasında maraqlı olacaq. Həmin ölkələrdən beynəlxalq standartlara uyğun texnika və avadanlıqlar gətirilir. Bu ilin birinci rübündə Azərbaycana daxil olan idxal məhsullarının 65,7%-i maşın və elektrotexnika avadanlıqlarıdır. Amma ÜTT-yə üzv olsaq, beynəlxalq standartlara daha uyğun texnika ölkəmizə gətirilmiş olar. Məlumdur ki, hal-hazırda bir çox təsərrüfat subyektləri sənayenin mütərəqqi texnologiyalar hesabına ehtiyaclarını xüsusi vəsaitlərlə qarşılaya bilmir. Lakin ÜTT-nin idxal tariflərinin endirilməsi və bazarlara sərbəst çıxışların gücləndirilməsi siyasəti mütərəqqi texnika və texnologiyanın daha sərfəli qiymətə milli bazara gətirilməsi üçün imkanlar yaradır. Belə ki, GATT-nin yarandığı 1947-ci ildə dünya ölkələrində sənaye üzrə orta tarif dərəcəsi 40 % təşkil edirdisə, ÜTT-nin mövcud olduğu 2000-ci ildə müvafiq göstərici 5% təşkil edib. Üstəlik quruma üzv olmaq, ölkəmizə keyfiyyətli məhsul gətirilməsi deməkdir. Hal-hazırda daxili bazarda kifayət qədər çoxlu keyfiyyətsiz məhsulların olması faktıdır. Amma ÜTT üzvlüyündən sonra, qurumun üzvü kimi idxalatçılardan keyfiyyətli məhsul tələb etmək mümkün olacaq.

Avropa Komissiyasının hesablamalarına görə, mürəkkəb və çətin xarici ticarət proseduraları ucbatından inkişaf etməkdə olan ölkələrdə ticarət xərclərinin üzərinə orta hesabla 1 faiz əlavə dəyər əlavə olunur. Efiopiya kimi ölkələrdə isə bu rəqəm hətta 30 faizədək yüksəlir. Hindistanda xarici ticarət fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün 29 müxtəlif sənədlər tələb olunur. Azərbaycanda analoji vəziyyətin başqa inkişaf etməkdə olan ölkələrdən ciddi fərqləndiyini iddia etmək olmaz. Bu baxımdan başqa əksər inkişaf etməkdə olan ölkələrdə olduğu kimi, xarici ticarət fəaliyyəti ilə məşğul olan Azərbaycan iş adamları da mürəkkəb və çətin proseduralar ilə üzləşirlər. ÜTT-ə üzv olan ölkələrdə iş adamlarının qazanclarından biri də artıq prosedurların ixtisarı nəticəsində xarici ticarət fəaliyyətinin sadələşdirilməsi və bu baxımdan onların daha yüngül şərtlər ilə fəaliyyət göstərməsi və eləcə də bir sıra hallarda daha az xərclər ilə bu işlə məşğul olması göstərilir. Məsələn ondadır ki, bu prosedurların sadələşdirilməsi ÜTT tələblərindən biridir və üzv olma mərhələsində namizəd ölkə sözügedən prosedurları beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırır. Bu səbəbdən də Azərbaycanın ÜTT-ə üzvlüyünün reallaşdırılması iş adamları üçün daha sadə və asan xarici ticarət prosedurların formalaşmasına gətirib çıxaracaq.

ÜTT-nin əksər hallarda hökumətlərlə işləməsinə baxmayaraq, bu təşkilat həmçinin şirkətlər arasındakı mübahisələri müzakirəyə çıxarır. Bu adətən yerli hökumətin şirkətlər arasında diskriminasiya siyasəti həyata keçirməsi və şirkətləri qeyri-rəsmi olaraq “yaxşı oğlanlar” və “pis oğlanlar” kimi qruplaşdırması zamanı baş verir. Bu zaman şirkətlər bu tip mübahisələrin həllini Cenevrədə axtara bilirlər.

Dünya bazarında müxtəlif ölkələr fərqli əmtəələrin ticarəti üzrə ixtisaslaşmışlar. Bu siyahı həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələri əhatə edir. Bu sadəcə D.Rikardonun müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsinə əsaslanmır, həmçinin müasir beynəlxalq ticarət

əlaqələrində əksər ölkələrin öz ixtisaslaşmış sahələri üzrə çıxış etməsi ilə bağlıdır. Yaponiya düyü istehsalına bazar qiymətindən 5 dəfə çox subsidiya həyata keçirir, amma bu o demək deyil ki, Yapon düyüsü Vyetnam düyüsündən 5 dəfə dadlıdır. Məsələ ondadır, bu həcmdə subsidiyaya baxmayaraq Yapon düyüsü heç də xarici bazarda Vyetnam düyüsünü üstələyə bilmir. Və yaxud Amerika Birləşmiş Ştatları pambıq sektoruna ildə 4 milyard dollar həcmində subsidiya ayırır. Bu Azərbaycan Respublikasının bu ilki dövlət büdcəsindən artıqdır. Amma buna baxmayaraq, ABŞ-da pambıq sənayesi müflis olmaq ərəfəsindədir. Bunlardan çıxış edərək, aşağıdakı ideyanı irəli sürmək olar: ÜTT üzvlüyü, həmçinin inkişaf etməkdə olan ölkələrin sahibkarları üçün yeni bazarlara çıxış deməkdir. Məsələ ondadır ki, bu təşkilata üzvlükdən sonra Azərbaycan iş adamları ixtisaslaşmış sahələr üzrə yeni bazarlar əldə edəcəklər. Bu zaman həmin sahibkarların əmtələri maneəsiz olaraq qonşu və digər ölkələrin bazarlarına daxil olacaq.

Şəffaflığın gücləndirilməsi, ÜTT-nin əsas şərtlərindən biri olması bu təşkilatın fəaliyyətinin üzv ölkələrində şəffaf ticarət sistemin formalaşmasına xidmət etməsinin göstəricisidir. Bununla yanaşı, ÜTT-nin dövlət satın almalarında, xarici ticarət fəaliyyətində şəffaf prosedurların tətbiqi ilə bağlı şərtləri sistemin bütövlükdə normal işləməsinə səbəb olur. ÜTT üzvləri təşkilata qoşulandan sonra xarici ticarət əlaqələrində şəffaf qaydaların tətbiqi istiqamətində fəaliyyət göstərirlər. Bu isə iş adamlarının bürokratik maneələrlə rastlaşmasının və ya onlardan qeyri-rəsmi ödənişlərin tələb edilməsinin qarşısını alır və sahibkarların normal fəaliyyət göstərməsinə şərait yaradır.

Azərbaycanın Ümumdünya Ticarət Təşkilatına (ÜTT) üzvlük məsələsi aktuallaşdıqca bu təşkilata qoşulmağın xeyrləri və ziyanları müxtəlif səviyyələrdə müzakirə edilir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin ÜTT üzvlüyündən necə bəhrələnməsi hətta qlobalaşdırmanın tərəfdarları arasında da birmənalı qarşılanmır. Bununla belə, qlobalaşdırmanın qəti əlehdarları da ÜTT-ə üzvlüyü qaçılmaz sayırlar: indiki qloballaşan dünyada hər hansı bir ölkənin iqtisadi inteqrasiyadan kənar qalması istənilən halda həmin dövlətin uduşları ilə müşahidə edilmir. İqtisadi inteqrasiyaya tez qoşulmaqla ölkə uduşlarının sayını artırma bilər.

Nəticə və Təkliflər

Göründüyü kimi, Azərbaycanın ÜTT-ə üzvlüklə bağlı 13 ildən artıq danışıqlar aparmasına baxmayaraq hələ də bu təşkilata üzvlüklə bağlı ciddi addımlar atılmayıb. İkitərəfli və çoxtərəfli danışıqlarda Azərbaycanın həlledici razılıqlar əldə edə bilməməsi ÜTT üzvlüyünün hələ çox “su aparacağından” xəbər verir. İkitərəfli danışıqlarda ABŞ, Avropa Birliyi, Avstraliya və Yeni Zelandiya ilə razılaşma əldə etmək mümkün olmayıb. ÜTT-nin Genevrə ofisi ilə çoxtərəfli danışıqlar aparən işçi qrupu hələ də razılaşma əldə edə bilməyib. İşçi qrupunun açıqlamalarında razılığın əldə ediləcəyi vaxt göstərilir.

Bir sıra iradlara baxmayaraq tarif dərəcələri ilə bağlı razılaşmalar bu təşkilat ilə aparılan danışıqlarda müəyyənləşdirildiyindən ÜTT-ə üzvlük hökumətin daxili bazarı qorumaq imkanlarının tamamilə sıradan çıxması demək olmayacaq. ÜTT-ə üzvlükdən sonra Azərbaycanın tarifləri aşağı salacağı bəlli deyildir. Məsələn, ondadır ki, bu təşkilata üzvlük heç də tariflərin kəskin aşağı salınması demək deyildir. Tariflər ikitərəfli danışıqlar əsasında müəyyənləşdirilir və bəzi tariflər hətta artırıla bilər. Başqa tərəfdən, danışıqlar zamanı “fiks tariflər” müəyyənləşdirilir, buna görə də, hökumət gələcək tariflərlə bağlı ehtiyatlı qərarlar qəbul etməlidir. Keçid dövründə ÜTT-ə üzvlükdən sonra hökumət daxili bazarı qorumaq imkanlarından məhrum olmayacaq. ÜTT üzvlərinə müvəqqəti müdafiə tədbirləri həyata keçirməyə icazə verilir. Həmçinin, real mübadilə dərəcələrinin aşağı saxlanması hökumətin daxili istehsalı qorumaq imkanlarını artırır. ÜTT üzvlüyündən sonra dövlət aqrar sektorda himayədarlıq siyasətini davam etdirə bilər və bu birbaşa təşkilat ilə aparılan danışıqlardan aslıdır. Dünyanın hər bir yerində, o cümlədən Azərbaycanda aqrar sektor müdafiə edilir və ölkəmizdə aqrar tariflər tətbiq edilmir və bu sahəyə yönəldilən subsidiyaların həcmi də yüksək deyildir. Əgər danışıqlar zamanı Azərbaycan hökuməti aqrar sektor üçün yüksək və sabit tarif sisteminin tətbiqi ilə bağlı razılıq əldə edə bilirsə o zaman bu sahədə vəziyyət heç də arzuolunmaz istiqamətdə dəyişməyəcək. Nəzərə almaq lazımdır ki, ÜTT üzvlüyü heç də aqrar sektora subsidiyaların həyata keçirilməsini qadağan etmir. Təşkilat yalnız Azərbaycan hökumətindən “subsidiya divarını” aşmamağı tələb edə bilər. Hələlik danışıqlarda Azərbaycan hökumətinin ÜTT ilə hansı həcmdə “subsidiya divarı” razılaşdırması ilə bağlı məlumat yoxdur. Bu hər bir dövlətin xarakter və quruluşundan və eləcə də onun ÜTT ilə danışıqlardakı mövqeyindən aslıdır. Müxtəlif ölkələrdə bu rəqəm bir-birindən fərqlənir. Məsələn, hələki ÜTT-nin üzvü olmayan Rusiya bu təşkilat ilə danışıqlarda 16 milyard ABŞ dolları həcmində “subsidiya divarının” müəyyənləşdirilməsinə nail olmuşdur. Azərbaycan iqtisadiyyatı daha da liberləşəndən sonra aqrar sektorda durğunluğun yaranacağı ilə bağlı ortaya qoyulan iddialar da dəstək tapmır. Bu sahədəki problemlərin çoxu Azərbaycan ÜTT-nin üzvü olmasa da belə uzun müddət aradan qaldırılmayacaq və iqtisadiyyata neqativ təsirini göstərəcək. Cari problemlərə yersiz müdaxilələr, haqsız yoxlamalar, kəskin büdcə məhdudiyətləri, bu sektorda mülkiyyət hüquqlarının qorunmaması, peşəkar menecerlərin olmaması və kredit əldə etmək imkanlarını məhdudluğu aiddir. Bu problemlərin heç biri isə Azərbaycanın bu və ya digər təşkilata üzv olub-olmaması ilə bağlı deyildir. ÜTT üzvlüyü xarici birbaşa investisiyaların həcmində artmasına və ixrac yönümlü sənayenin ixrac imkanlarının genişlənməsinə səbəb olacaq. ÜTT-ə üzvü olan ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, bu təşkilata qoşulandan sonra dövlətlərin əldə etdiyi nəticələr müxtəlifdir. ÜTT üzvlüyü birbaşa yeni, xarici investisiyalar cəlb edir: nəinki bu təşkilatın üzvlərinə qoyulan investisiyaların həcmi artır, həmçinin bu iqtisadi artıma da gətirib çıxarır. Məsələn, MDB-nin “pioneri” Qırğızıstanda ÜTT-ə üzvlükdən sonra xarici investisiyaların həcmində ciddi irəliləyiş müşahidə edilmişdir. Qeyd edək ki, ÜTT millətlər arasında ticarət qaydalarını tənzimləyən yeganə global beynəlxalq qurumdur. ÜTT-nin fəaliyyəti onunla dövlətlər arasındakı razılaşmalara əsaslanır. Bu razılaşmalar müxtəlif ölkələr tərəfindən aparılan danışıqlara söykənir və həmin ölkələrin parlamentləri tərəfindən ratifikasiya edilir. ÜTT-nin nizamnaməsində göstərilir ki, bu təşkilatın əsas məqsədi əmtəə və ya xidmətlərin istehsalçılarına, ixracatçılara, idxalatçılara öz bizneslərini idarə etməkdə və onu genişləndirməkdə yardım etməkdir ÜTT-ə

üzvlük Azərbaycanın ixrac-yönümlü sektorlarına birbaşa xarici investisiyaların axmasına səbəb olacaqdır. Bu, təşkilata üzvlük kreditorların hüquqlarının müdafiə edilməsi öhdəliyinin götürülməsi deməkdir və bu baxımdan regional hökumətlər ÜTT-ə qoşulandan sonra xarici investisiyada diskriminasiya siyasəti yeridə bilmirlər. Horizontal investisiyalar (daxili bazara istiqamətlənən investisiyalar) əhalinin daha çox konsentrasiya olduğu bölgələrə yönələcək və vertikal investisiyalar (ixraca doğru istiqamətlənən investisiyalar) sərhədləri keçərək daha ixtisaslı işçilərin cəmləşdiyi sektorlara üz tutacaq. Başqa tərəfdən, Azərbaycanın ÜTT-ə üzv olub-olmamasından asılı olmayaraq investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması uzun-müddətli iqtisadi artımın əldə edilməsinə səbəb olacaq. Bu zaman tarif dərəcələri transaksiya xərclərinin kiçik hissəsini təşkil etməsi xarici investisiyalara stimula yaradacaq. Məsələn, ÜTT üzvlüyü Çin üçün xarici bazarlara daha stabil çıxışın əldə edilməsinə gətirib çıxarmışdır ki, bu da xarici ticarətdəki qeyri-tarazlığı aradan qaldıracaq. Məhz bu təşkilata üzvlük həmin ölkədən “ixrac platforması” kimi istifadə edən xarici investorların cəlb edilməsində Çinin daha yaxşı mövqeyə sahib olmasına imkan verir. Bununla yanaşı, danmaq olmaz ki, Çinin ÜTT-ə qoşulması böyük həcmdə qısa-müddətli xərclərin yaranmasına səbəb olmuşdur, ancaq ekspertlərin fikrincə, bu xərclərin əksəriyyəti istənilən halda yaranmalı idi. Ancaq, bu təşkilata üzvlük Çinin yalnız uzun-müddətli xeyrlər əldə etməsinə deyil, həmçinin qısa-müddətli çətinliklərin aradan qaldırılmasına yardım etmişdir. Çin iqtisadi araşdırma institutlarının hesablamalarına görə, bu ölkə ÜTT-ə üzv olandan sonra Ümumi Daxili Məhsul illik olaraq 3-5 faiz artmışdır. 1998-ci illə müqayisədə 2005-ci ilin əvvəlində Çinin xarici ticarət dövriyyəsi təxminən 2 dəfə yüksəlmişdir. Xarici ticarət dövriyyəsi 320 milyard ABŞ dollarından 600 milyard dollaradək artmışdır. ÜTT üzvlüyündən sonra yaranan yeni iş yerlərinin sayı isə milyonu keçmişdir. Çin Dövlət İnkişaf Şurası və Araşdırma Mərkəzinin hesablamalarına görə, əgər Çin ÜTT-nin üzvü olmasaydı o zaman son illər ÜDM-də 1,2-1,5 faiz azalma müşahidə ediləcəkdi. ÜTT-ə üzvlük regional ticarət razılaşmalarında Azərbaycanı əlavə alətlərlə təmin edəcək və ölkənin regional səviyyədə mövqelərinin möhkəmlənməsinə səbəb olacaq.

ÜTT ekspertlərin gəldiyi qənaətə görə, xarici ticarətin liberallaşdırılması regional və ikitərəfli ticarət razılaşmaları vasitəsilə daha da sürətlə həyata keçirilə bilər. 1990-cı illərin əvvəlindən başlayaraq regional ticarət razılaşmalarının sayı artmaqdadır. İndiyədək 250 regional ticarət razılaşmaları GATT və ÜTT tərəfindən qeydə alınmışdır və onlardan 170-i hal-hazırda da qüvvədədir. Xatırladaq ki, regional ticarət razılaşmalarının sayı 1995-ci ilədək, ÜTT yaranadək 130-a çatırdı. ÜTT-nin proqnozlarına görə, gələn ilin əvvəlində regional ticarət razılaşmaları 300-ə çata bilər. Regional və ikitərəfli ticarət razılaşmaları çoxtərəfli ticarət razılaşmalarına əsaslanan proseslərə dəstək verə bilər. Məhz bu baxımdan da ÜTT şərtlərində regional ticarət razılaşmalarına önəm verilir. Daha çox tanınan regional ticarət razılaşmalarına bunları aid etmək olar: Avropa Birliyi (European Union), Avropa Azad Ticarət Assosiyasiyası (The European Free Trade Association (EFTA)), Şimali Amerika Azad Ticarət Razılaşması (The North American Free Trade Agreement (NAFTA)), Cənubi ümumi Bazar (The Southern Common Market (MERCOSUR)), Cənubi-Şərqi Asiya Millətlərinin Assosiyasiyası (The Association of Southeast Asian Nations (ASEAN)), Asiya Azad Ticarət Bölgəsi (Asian Free Trade Area (AFTA)) və Şərqi və Cənubi Afrika ölkələrinin Ümumi Bazarı (The Common Market of Eastern and Southern Africa (COMESA)), İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (ECO). ÜTT-ə üzvlük Azərbaycana, ən azı regional sərhədləri keçmək üstünlüyü verəcək. Bununla yanaşı, MDB çərçivəsində reallaşdırılmasına çalışılan regional ticarət razılaşmaları, demək olar, işləmir. Buna görə də, ölkəmizin ciddi regional ticarət razılaşmalarına qoşulması ciddi heç bir üstünlük vəd etmir. Buna görə də, ÜTT üzvlüyünün regional ticarət razılaşmaları ilə müqayisə edilməsi ciddi görünür. Bununla belə, regional ticarət razılaşmalarına üstünlük verən ölkələr də ÜTT-nin üzvüdürlər. Məsələn, Avropa Birliyi ölkələri ÜTT-nin üzvüdür və həmin dövlətlər bu təşkilatda vahid qurum şəkilində təmsil olunurlar. Başqa tərəfdən, ÜTT üzvlərinin əksəriyyəti bir və ya daha regional ticarət razılaşmalara qoşulublar. Deməli, Azərbaycanın ÜTT-ə qoşulması onu regional ticarət razılaşmalarındakı yerinə və roluna heç bir neqativ təsir göstərməyəcək.

Azərbaycanın ÜTT-ə üzvlük prosesinin sürətlənməsi və bu təşkilata üzvlüyün ölkə iqtisadiyyatına neqativ təsirlərini azaltmaq üçün aşağıdakı tədbirlərin görülməsi məqsədəuyğun hesab edilir. Kiçik daxili bazara malik, daima genişlənməkdə olan dünya bazarlarına böyük ehtiyac duyan, buna g.r.ə də dünya iqtisadi sistemində öz mövqeyini möhkəmlətmək kursu götürən Azərbaycan üçün ÜTT-yə qəbul mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Lakin, məlumdur ki, bu addım ölkə iqtisadiyyatına müsbət təsir göstərməklə yanaşı həm də müəyyən neqativ təsirlər doğurmadan ötürməyəcəkdir. ÜTT-yə üzvolma prosesində Azərbaycan hökumətinin aşağıdakı məqamları diqqət mərkəzində saxlamasını məqsədəuyğun hesab edir:

1. ÜTT sazişlərinin əhatə dairəsinə düşən bütün sahələr üzrə ölkənin perspektiv maraqlarının müəyyənləşdirilməsi və bunların danışıqlarda nəzərə alınması üçün müvafiq siyasəti işləyib hazırlayan bütün dövlət və hökumət qurumlarında, elmi-tədqiqat institutlarında xüsusi bölmələrin yaradılması;
2. Azərbaycan Respublikasının ÜTT-yə qəbulu üzrə Fəaliyyət Planının hazırlanması. Bu planda baza olaraq aşağıdakı istiqamətlər üzrə tövsiyələr öz əksini tapmalıdır:

Sənaye istehsalının inkişafının təmin edilməsi sahəsində:

- Ölkə iqtisadiyyatının perspektiv inkişafı və beynəlxalq əmək bölgüsü nəzərə alınmaqla istehsal sahələrinin inkişafına münasibətdə sektoral yanaşmanın gücləndirilməsi. Ölkədə istehsalının təşkili mümkün ola biləcək sahələrə gələcəkdə mümkün qədər əlverişli şərtlərin təmin edilməsi diqqətdə saxlanılmalı, sahə təşəbbüsləri dərindən öyrənilməlidir.
- Respublikada istehsalın qurulması məqsədilə ölkəyə gətirilən avadanlıq və texnologiyalara görə prefensiyaların yalnız xarici investora deyil, həm də yerli iş adamlarına münasibətdə tətbiq edilməsi, xüsusilə də bunların gömrük rüsumlarından və ƏDV-dən azad edilməsi;
- Azərbaycanda istehsalı təmin olunan neft-qaz sənayesi avadanlıqlarının ölkəyə gətirilməsinə eskalatsiya prinsipi üzrə gömrük tariflərinin tətbiqi (belə avadanlıqların siyahısı Sənaye-Energetika Nazirliyi tərəfindən hazırlanır);
- Bütün sənaye sahələri, xüsusilə də maşınqayırma, yüngül və yeyinti sənaye sahələrinin ehtiyacları üçün ölkəyə gətirilən xammal və komplektləşdirici məmulata tətbiq olunan gömrük tariflərinə onun dərəcəsini azaltmaq istiqamətində yenidən baxılması;
- Hələ də dövlət mülkiyyətində qalan çoxsaylı orta və iri sənaye müəssisələrinin özəlləşdirilməsi prosesinin sürətləndirilməsi, özəlləşdirilən müəssisələrin dirçəldilməsi və sağlamlaşdırılması istiqamətində tədbirlərin həyata keçirilməsinə diqqətin artırılması;
- İnhisar fəaliyyətinin qarşısının alınması və bütün müəssisələr və sahibkarlar üçün ədalətli rəqabət şəraitinin təmin edilməsi;
- Antidempinq Nəzarəti üzrə Dövlət Agentliyinin yaradılması və ona antidempinq sanksiyalarının tətbiqi sahəsində müstəqil qərarlar qəbul etmək səlahiyyətinin verilməsi;
- Yerli müəssisələrin beynəlxalq ticarət sistemində uğurlu inkişafını təmin etmək məqsədilə müəssisələrdə ekoloji standartların tətbiqi sxemini və onların stimullaşdırılması üzrə tədbirlər Paketinin işlənilməsi;
- Dövlətin xarici ticarət üzrə, xüsusilə də hüquqi və iqtisadi informasiyalar (mübahisələrin həlli mexanizminin aydınlaşdırılması, qiymət konyunkturmasının monitorinqi və s.) sahəsində informasiya bankının və sisteminin formalaşdırılması;
- Azərbaycanın 2010-cu ilədək olan dövrdə ekoloji cəhətdən təhlükəsiz, enerji və digər tükənən resurslardan daha səmərəli istifadə edən texnologiyaların tətbiqini stimullaşdıran sənaye inkişafı Konsepsiyasının işlənilməsi;
- Tariflərin mümkün qədər yuxarı saxlanılmasına və daha uzun müddətli keçid dövrünün əldə edilməsinə nail olmaq. Danışıqlar prosesində qarşı tərəfləri ölkənin inkişafı üçün

ayrı-ayrı sahələrdə bir sıra preferensiyaların zəruriliyinə inandırmağı bacarmaq lazımdır. Burada çox məsələləri ölkə nümayəndələrinin danışıqları apara bilmək və inandırmağı bacarmaq (başqa sözlə, diplomatlıq) qabiliyyəti həll edə bilər;

Kənd təsərrüfatı sahəsində:

- Dünya bazarının konyunkturadakı dəyişikliklərə adekvat və çevik reaksiya vermək qabiliyyəti olmayan aqrar-sənaye sahələrinin müəyyənləşdirilməsi və onlara münasibətdə xüsusi siyasətin işlənilməsi;
- İdxal malları ilə müqayisədə rəqabətə dözümlülüyü aşağı olan kənd təsərrüfatı istehsal sahələrinin qorunması;
- ÜTT-yə üzv olarkən ayrı-ayrı mövqelər üzrə təkrar danışıqlar hüququnun əldə olunmasına cəhd göstərilməsi. Məlum olduğu kimi, bu hüquq hər 3 ildən bir həmin mövqelər üzrə maraqlı tərəflər arasında yenidən danışıqlara başlamağa və protokol imzalamaya imkan verir;
- Əhalinin az təminatlı təbəqələri üçün bərabər imkanların yaradılması məqsədilə ərzaq mallarının tənzimlənməsi sisteminin yaradılması.
- «Sarı zənbil» tədbirlərini maksimum dərəcədə çoxaldılmasına nail olunmalı;
- Ümumi kənd təsərrüfatı məhsulunun 10 faizi həcmində subsidiyalaşma səviyyəsinə çalışmalı;
- Baza dövrü statusunda kənd təsərrüfatı istehsalçılarına daha yüksək səviyyədə dəstək verilən illərin (1989-1991) əsas götürülməsinə çalışmalı;
- İxtisar öhdəlikləri götürməmək üçün «Xüsusi və Differensial Dəstək Tədbirləri» hüququna nail olunmalı.

İnvestisiya sektoru sahəsində:

- Ölkədə investisiya mühitinin köklü şəkildə yaxşılaşdırılması istiqamətində kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsinin sürətləndirilməsi (İnvestisiyaların və investorların hüquqlarının qorunması haqqında yeni qanunun qəbul edilməsi, qanunun aliliyinin təmin edilməsi, investorları çəkindirən amillərin aradan qaldırılması və s.)
- TRİMS sazişində nəzərdə tutulan normalara əməl edilməsi üçün qanunlarda müvafiq dəyişikliklərin edilməsi;
- Milli tənzimləmə rejimlərinin tətbiqinə imkan verən keçid dövrünün uzadılmasına nail olunması;
- Xarici investorun «vergiyə cəlb edilən gəlir», «ixrac qiyməti» və bu kimi təsərrüfat fəaliyyətini xarakterizə edən başqa göstəricilər üzrə manipulyasiya imkanlarını məhdudlaşdıran mexanizmlərin işlənilməsi və qəbul edilməsi;
- TRİMS-in investisiya tədbirləri üzrə siyahısında qadağa altında olmayan yerli biznesin dəstəklənməsinə istiqamətlənən iqtisad tənzimlənmə metodlarından istifadə olunması.

Ətraf mühitin qorunması sahəsində:

- Azərbaycan hökumətinin Beynəlxalq ticarətdə ayrıca təhlükəli kimyəvi maddələr və qruplar üzrə əvvəlcədən əsaslandırılmış razılaşma proseduraları haqqında Rotterdam konvensiyasına, Genetik mənşəli məhsullara nəzarət üçün nəzərdə tutulan biotəhlükəsizlik üzrə Kartahen protokoluna, Ozon qatını dağıdan maddələrə üzrə Monreal protokoluna düzəlişlərə, Sərhədlərarası hava çirklənməsi haqqında Konvensiyanın protokoluna qoşulması və ratifikasiyası. Yeni ekoloji cəhətdən təhlükəsiz

texnologiyaların və onların əvəzedicilərinin ləngimədən göndərilməsi haqqında Monreal protokolunun 10 A maddəsinin tələblərinə riayət edilməsinə çalışmalı. Bu beynəlxalq sazişlərdə iştirak idxal olunan malların və texnologiyalara münasibətdə risklərdən sığortalanmağa və daxili bazarda təbiətin mühafizəsi sahəsində beynəlxalq standartlara keçməyə imkanlar yaradır.

- «Azərbaycan Respublikasının biotəhlükəsizliyi haqqında» Qanunun qəbuluna və «Azərbaycan Respublikasının ərzaq təhlükəsizliyi haqqında» Qanunun təkmilləşdirilməsinə nail olunmalı;
- Təbii resurslardan rentanın qiymətləndirilməsinə metodiki yanaşmanın işlənməsi və təbii rentanın aradan qaldırılması mexanizminin işlənilməsi üzrə təkliflərin hazırlanması;
- Ölkələrarası təbii rentanın ləğvi və onun bərpa olunmayan təbii resursların ixracatçısı olan ixracat-ölkəsinə geri qaytarılması mexanizminin işlənilməsi üzrə təkliflər Paketinin hazırlanması;
- Hazırda mövcud olan təbiətin mühafizəsi üzrə dövlət standartları sisteminin genişləndirilməsi və təkmilləşdirilməsi;
- Beynəlxalq Standartlaşdırma Təşkilatının (İSO), Beynəlxalq Elektroenergetika Komissiyasının (İEC) və Beynəlxalq Elektrorabitə İttifaqının (İEU) işlədiyi beynəlxalq standartların bazasında dövlət ekoloji standartlaşdırma sisteminin formalaşdırılması;
- Ətraf mühitin çirklənməsi ilə əlaqədar fəvqəladə situasiyaların əmələ gəlmə riskinin aşağı salınması üçün müəssisələrin ekoloji qanunvericiliyə riayət etməsinin monitorinqi məqsədilə ekoloji audit institutsional infrastrukturasının yaradılması;
- Ekoloji hüquq və ekoloji menecment sahəsində yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin hazırlanması;
- İntestisiya layihələrinin ictimai təşkilatlarının mütləq iştirakı ilə ekoloji ekspertizasının aparılması.

Sosial sferada:

- Yoxsulluqla və işsizliklə mübarizə istiqamətində məqsədli, ünvanlı və regional proqramların reallaşdırılması;
- Sosial əhəmiyyətli maddi nemətlərə və xidmətlərə minimal sosial standartlar səviyyəsində çıxışın təmin edilməsi;
- Respublika hökuməti tərəfindən müəyyən edilmiş illik kvota əsasında xarici iş qüvvəsinin respublikaya gətirilməsinin məhdudlaşdırılması, xariciləri əvəz etmək məqsədilə yerli mütəxəssislərin təkrar öyrədilməsi, daxili əmək bazarının müdafiəsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi;
- Əmək bazarının ehtiyacları nəzərə alınmaqla işsizlərin yenidən hazırlığı və peşəkar hazırlıq səviyyəsini təkmilləşdirilməsi;
- Bu bazarda məşğulluğun hərəkəti siyasətinə adekvat reaksiyanı təmin edən əmək bazarının monitorinqi;
- Aztəminatlı təbəqəyə göstərilən ünvanlı yardımların effektivliyinin artırılması;
- Sosial əhəmiyyətli əmtəə və xidmətlərin qiymət artımı şəraitində aztəminatlı təbəqənin gəlirlərinin indeksləşdirilməsi mexanizminin formalaşdırılması;
- Minimal dövlət təminatı, məcburi sosial sığorta və könüllü sığorta sistemi daxil olmaqla üçsəviyyəli sosial müdafiə sisteminin yaradılması;
- Məşğulluq sahəsində BƏT-in konvensiyalarının ratifikasiyası;
- İxrac məhsulları istehsalçıların hüquqlarının qorunması üzrə fəaliyyətin gücləndirilməsi.

Xidmətlər sektoru və intellektual mülkiyyətin qorunması sahəsində:

- Ölkədə xidmətlər bazarının uğurlu inkişafı və beynəlxalq inteqrasiyası üçün xidmətlər üzrə geniş sektoral tədqiqatın aparılması: ölkədə ayrı-ayrı xidmət növlərinin inkişafının müasir vəziyyəti, onun onların müasir dünya standartlarına uyğunluq səviyyəsi, ayrı-ayrı xidmət sahələrinin liberallaşdırılmasının ölkə iqtisadiyyatına təsirinin qiymətləndirilməsi və s.
- Tam liberallaşdırılması ölkənin milli və iqtisadi təhlükəsizliyinə xələl gətirməyən sahələrdə (məsələn, səhiyyə, təhsil, nəqliyyat xidmətləri, topdan və pərakəndə satış, mehmanxana və restoran xidmətləri, hüquqi xidmətlər, audit və s.) xarici investisiyalara hər cür maneələrin aradan qaldırılması və bu sahələrin sürətlə liberallaşdırılması;
- Bank xidmətləri və sığorta xidmətləri sferalarına xarici kapitalın daxil olmasının təciliyinin təmin olunması. Lakin bu sahələrdə yerli müəssisələr üçün ədalətli rəqabət mühiti yaradılmalı, ayrı-ayrı müəssisələrin inhisarçılığının aradan qaldırılması istiqamətində konkret addımlar atılmalı, milli şirkətlərin möhkəmlənməsinə ayrılmış zaman müddəti dəqiq elan edilməli və müddət başa çatan kimi həmin sahələr liberallaşdırılmalıdır.
- Ölkənin bank xidmətləri sektorunda böyük xüsusi çəkiyə malik dövlət banklarının (Azərbaycan Beynəlxalq Bankı və Kapitalbank) özəlləşdirilməsi prosesi sürətləndirilməli və prosesin şəffaflığı təmin edilməlidir;
- Xidmətlər sahəsində beynəlxalq standartların mənimsənilməsi sahəsində işlərin sürətləndirilməsi: müvafiq qanunvericilik bazasının işlənilməsi, beynəlxalq standartların qəbul edilməsi və tətbiqi, mütəxəssis kadrların dəvət edilməsi, xaricdə təhsil və ixtisasartırmanın təmin edilməsi və s.;
- Azərbaycanın tranzit ölkə imkanlarından daha yaxşı faydalanmaq üçün tranzit yükdaşımalarının infrastrukturunun beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması, yüklərin sərhəd-gömrük məntəqələrindən keçidi zamanı maneələrin aradan qaldırılması, yüklərin təhlükəsiz daşınmasına zəmanət verilməsi, habelə qadağan olunmuş yüklərin müəyyən edilməsinin daha səmərəli mexanizmlərinin tətbiqi, hər cür qaçaqmalçılıq kanallarının aradan qaldırılması;
- Tranzit yükdaşımalarına «sərhəddən-sərhəddə» fasiləsiz nəzarət və müşahidənin avtomatlaşdırılmış sisteminin tətbiqi;
- Fırma nişanlarının, ticarət markalarının, sənaye mülkiyyətinin və nümunələrinin, patent hüquqlarının qorunması sahəsində qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi.

Bütövlükdə Azərbaycanın ÜTT-ə üzvlüyünün sürətləndirilməsi və bu üzvlüyün mənfə təsirlərinin azaldılması üçün əlavə olaraq aşağıdakıların həyata keçirilməsi təklif edilir:

1. Azərbaycan Respublikasının Hökumətlərarası Komissiyası Azərbaycanın ÜTT-yə qəbulu ilə əlaqədar qərarları qəbul edərkən Sabit inkişaf üzrə Dünya Sammitinin və Doha Bəyannaməsinin prinsiplərini əsas götürməlidir.
2. Dövlət idarəetməsinin demokratik, effektiv və şəffaf sistemi yaradılmalıdır.
3. İqtisadi qanunvericilik bazası, xüsusilə də Gömrük və Vergi Məcəllələri, məhkəmə islahatları, mülkiyyət hüquqlarının qorunması sistemi təkmilləşdirilməlidir.
4. Azərbaycan Respublikasının İqtisadi İnkişaf Nazirliyi, Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi, Təbii Sərvətlər və Ekologiya Nazirliyi, Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi, Dövlət Gömrük

Komitəsi ticarətin qloballaşmasının nəticələrinin kəmiyyət parametrlərini müəyyən etmək üçün proqnoz tədqiqatı aparmalıdır.

5. İndidən başlayaraq hökumət qurumlarının məmurları üçün ÜTT və ümumiyyətlə beynəlxalq ticarət qaydaları üzrə xüsusi tədris kurslarının təşkili; Azərbaycan beynəlxalq ticarət qaydalarını, beynəlxalq hüququ və ÜTT tələblərini dərinlən bilən kadr potensialının yaradılması istiqamətində işlərini gücləndirilməlidir. Bunun üçün müvafiq ixtisaslı mütəxəssisləri hazırlayan ali təhsil müəssisələrinin tədris proqramlarının yeniləşdirilməsi, ixtisas tələblərinin gücləndirilməsi, kadrların xaricdə tanınmış universitetlərdə təhsil alması təmin edilməlidir;

6. İqtisadi İnkişaf Nazirliyi beynəlxalq ticarətin şərtləri və yeni qaydaları, ÜTT-yə qəbulun tələbləri və danışıqların gedişi barəsində məlumatlılığı artırmaq üçün regionlar və sektorlar səviyyəsində Dəyirmi Masalar təşkil etməlidir.

7. Azərbaycanın ÜTT-yə qəbulunun sosial, iqtisadi və ekoloji nəticələrinin müəyyənəşdirilməsi və onun müxtəlif sektorlara, xüsusilə də kənd təsərrüfatı sahəsinə, regional inkişafa təsirinin qiymətləndirilməsi istiqamətində tədqiqatlar genişləndirilməlidir.

8. Biznes dairələrinin, vətəndaş cəmiyyəti və elmi-tədqiqat institutlarının nümayəndələrinin, KİV təmsilçilərinin iştirakı ilə qəbulun şərtləri üzrə açıq müzakirələr intensivləşdirilməlidir.

9. İctimaiyyət arasında bu beynəlxalq təşkilat haqqında maarifləndirmə işlərinin gücləndirilməsi və s.

10. Azərbaycan Respublikası Hökumətlərarası Komissiyanın tərkibində Milli Elmlər Akademiyasının, Sahibkarlar Konfederasiyasının, QHT-lərin nümayəndələrinin təmsilçiliyi təmin olunmalıdır.

Nəhayət, Azərbaycan kimi ölkələr üçün ÜTT-yə üzvlük daha çox siyasi məsələdir və üzvlük prosesinin müddəti dövlət rəhbərliyinin siyasi iradəsindən asılıdır. ÜTT-yə üzvlüyün belə ölkələr üçün iqtisadi qazancları heç də qısa bir zamanda yox, daha uzun müddətli dövrdə özünü göstərə bilər. Bu, cəmiyyətdə yeni müvafiq institutların formalaşması, oturuşması və səmərəli fəaliyyət göstərməsi üçün xeyli müddətin tələb olunması ilə bağlıdır. Bununla belə, ÜTT-yə üzvlük ölkəyə tez bir zamanda siyasi dividendlər verə bilər: ölkə hökumətinin demokratik və iqtisadi islahatları davam etdirmək niyyətinin ciddi olduğunu əks etdirməklə ona beynəlxalq etibarını artırmağa; Azərbaycana Rusiya və İran kimi nəhəng ölkələrin iqtisadi təzyiqlərindən qurtulmağa şərait yaradar və s.

Abstract

The overall goal of this paper is to understand how WTO Accession will affect Azerbaijan economy. To accomplish this goal we have 4 main specific objectives. First, we are looking to spell out impacts of Azerbaijan's Accession to the WTO on specific sectors, especially, business, services, agriculture and etc. Second, we try to sort out general pros and cons of WTO membership. Third, we seek to find out implications from selected countries experience to Azerbaijan. Forth, based on this research we prepare policy recommendations for the Azerbaijan Government in order to minimize disadvantages and maximize advantages of WTO Accession.

The paper is divided into 4 chapters; introduction, role and main functions of WTO, pros and cons of WTO Membership and policy recommendations. In the first chapter, we look through the way Azerbaijan pasted to join to the WTO. The second chapter provides information about current economic situation in Azerbaijan. Pros and Cons of the membership was stated in the third chapter. Finally, in the forth chapter, recommendations in order to maximize advantages of WTO Accession are stated.

We found out that there are more advantages than disadvantages of Azerbaijan's Accession to the WTO. The picture, though cautious, is optimistic. Some researchers claim that the impacts of Azerbaijan's Accession to the WTO on Azerbaijan economy are marginal. The idea is that domestic firms have not enough capacity to compete with foreign companies and by opening up the borders the country will face to myriad amount of import goods. Others accept as true that Azerbaijan will significantly get benefit from WTO Accession. WTO membership will increase predictability of Azerbaijan by imposing "bound tariffs". It will enhance transparency and reduce corruption and will open more opportunities for business sector. Finally, WTO Accession will open foreign markets to Azerbaijan goods, will support competition in domestic market and will encourage technology transfers on a larger scale.

Ədəbiyyat Siyahısı

- Anne O. Krueger, WTO as an International Organization, University Of Chicago Press, 2000
- Bernard Hoekman, The Political Economy of the World Trading System: From GATT to WTO, Oxford University Press, 2001
- Bhagirath L. Das, The WTO and the Multilateral Trading System : Past, Present and Future, Zed Books, 2004
- Bulletins of Korea Institute for International Economic Policy, 2005
- Bulletins of WTO and Trade Strategy Center, KDI School of Public Policy and Management, 2005
- Carlos M. Correa, Intellectual Property Rights, the WTO and Developing Countries : The TRIPS Agreement and Policy Options, Zed Books, 2000
- Deepak Bhattasali, China and the WTO: Accession, Policy Reform, and Poverty Reduction Strategies, World Bank Publications, 2004
- E. Bishop, Finance of International Trade, Oxford Press, 2004
- Export Directory for the Kyrgyz Republic 2005, CASE, 2005
- F.Sachwald, Going Multinational; The Korean Experience of FDI, Brunner Press, 2001
- IMF Working Paper, Regional Trade Integration and WTO Accession: Which is the right sequencing? An Application to the CIS, IMF Washington, 2005
- Is China Playing by the Rules? Free Trade, Fair Trade, And WTO Compliance, IndyPublish.com, 2005
- Lori Wallach, Whose Trade Organization?: A Comprehensive Guide to the World Trade New Press, 2004
- P.Konz, Trade, Environment and Sustainable Development, The United Nations University Press, 2000
- R.Mogilevsky, Participation in WTO and Regional Trade Agreements: Kyrgyzstan's Experience, CASE, Bishkek, 2004
- R.Nader, W.Greider and others The Case Against "Free Trade", Earth Island Press, 1993
- Richard Peet, Unholy Trinity: The IMF, World Bank and WTO, Zed Books 2003
- Roman Mogilevsky. Participation in WTO and Regional Trade Agreements: Kyrgyzstan's Ekperience. Bishkek, 2004.
- The World Bank Group WTO Accession: Lessons From Experience, ITD, Washington, 2005

World Bank, Agriculture and the WTO : Creating a Trading System for Development, World Bank Press, 2005

WTO, The WTO Dispute Settlement Procedures : A Collection of the Relevant Legal Texts, Cambridge University Press, 2001

WTO, A Handbook on the GATS Agreement : A WTO Secretariat Publication, Cambridge University Press, 2005

WTO, The results of the Uruguay Round of Multilateral Trade Negotiations, 2002

WTO, 10 benefits of the WTO trading system, 2004

WTO Annual Report 2004, WTO Secretariat, 2005

WTO, International Trade Statistics 2004, WTO Secretariat, 2005

WTO, The Republic of Korea 2004, Trade Policy Review, WTO Secretariat, 2005

А.Рахманова. Интеграция Кыргызстана в международное экономическое сообщество. Бишкек, 2003. 180 стр.

И.И. Дюмулен, Всемирная Торговая Организация, Экономика, 2003

Улучшение торговой политики Республики Кыргызстан. Учебный курс по вступлению в ВТО. Материалы семинара. SECO. 1-5 сентября 2003г.

Сельское хозяйство, ВТО и устойчивое развитие в Новых независимых государствах. Москва, 2004. 75 стр.

Торговая политика и вступление в ВТО в целях экономического развития России и стран СНГ: Обучающий курс Института Всемирного Банка для преподавателей. Москва, 28марта- 8 апреля 2005 г. Учебные материалы в 10-и томах

Mehmet T.Ongun. The WTO and Some Important Issues Concerning World Trade in Goods. Journal of Cooperation 23, 2(2002), 61-94